Claudius Quadrigarius en Cornelius Sisenna, twee auteurs uit ca. 100 v. Chr., belichten bevlogen en optimistisch Rome's geschiedenis zonder een spoor van somberheid of cynisme.
Bij beiden wordt iets voelbaar van de mentaliteit waarmee Rome zich tot een wereldrijk ontwikkelde.

9 789058 480958

C. QUADRIGARIUS & C. SISENNA DE SCHOONHEID VAN DE STRIJD

Claudius Quadrigarius

& Cornelius Sisenna

De schoonheid van de strijd





VOLTAIRE

De schoonheid van strijd

Verzamelde prozafragmenten

Claudius Quadrigarius

Cornelius Sisenna

Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Deze versie is bedoeld voor privé-gebruik van lezers.
Op de tekst rust copyright.
Overname van passages in commerciële uitgaven is
alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van
de uitgever.

Graag ook een bericht aan de vertaler:
vincent.hunink@ru.nl

De schoonheid van strijd

De schoonheid van strijd

Verzamelde prozafragmenten

Claudius Quadrigarius

Cornelius Sisenna

Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

VOLTAIRE
's-Hertogenbosch

Bibliotheca Latina Archaica VI

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Copyright © 2010 by Vincent Hunink, Nijmegen
en Uitgeverij Voltaire bv, 's-Hertogenbosch
Boekverzorging Studio Hanengeschrei, Utrecht
ISBN 978 90 5848 095 8 / NUR 302
www.uitgeverij-voltaire.nl

INHOUD

Inleiding 7

CLAUDIUS QUADRIGARIUS ~ JAARBOEKEN (ANNALES)
Boek 1 Gallische invallen en Romeinse expansie 19
Boek 2 Verdere geschiedenis tot 280 33
Boek 3 Oorlog tegen Pyrrhus en Eerste Punische Oorlog 35
Boek 4 Na de Eerste Punische Oorlog 40
Boek 5 Tweede Punische Oorlog 41
Boek 6 Tweede Punische Oorlog (vervolg) 42
Boek 7 Andere oorlogen 45
Boek 8 Verdere Romeinse expansie 46
Boek 9-17 Gebeurtenissen tussen 140 en 100 49
Boek 18 Bondgenotenoorlog 52
Boek 19 Gebeurtenissen tussen 87 en 83 54
Boek 20-23 Burgeroorlog 57
Niet nader te plaatsen fragmenten 59

CORNELIUS SISENNA ~ HISTORIËN (HISTORIAE)
Boek 1 Geschiedenis vanaf de Bondgenotenoorlog 63
Boek 2 Bondgenotenoorlog (vervolg) 65
Boek 3 Bondgenotenoorlog (vervolg) 66
Boek 4 Bondgenotenoorlog (slot),
Oorlog tegen Mithridates 77
Boek 6 Sulla' mars op Rome,
Oorlog tegen Mithridates (vervolg) 96
Boek 9 99
Boek 12 100
Boek 22 Dictatuur van Sulla 101

Niet nader te plaatsen fragmenten 102

Nawoord 105
Omnummertabel 111

INLEIDING

De Romeinse geschiedschrijving was met het werk van Cato (234-169 v. Chr.) overtuigend van de grond gekomen. Niet langer was het genre beperkt tot summiere opsommingen van feiten en weetjes, geordend per jaar. En niet langer moesten auteurs zich behelpen met een buitenlandse taal: het Grieks. Met zijn puur Latijnse *Origines* ('Oorsprongen') schonk de oude Cato aan Rome een serieus historiografisch werk waarop men in alle opzichten trots kon zijn. Het werk gaf een systematisch overzicht van de vroegste geschiedenis van steden in Italië.

Cato koos hierbij welbewust voor een nieuw, ambitieus structuurprincipe voor zijn werk. Weliswaar ordende hij het materiaal globaal volgens de chronologie, maar hij werkte niet per jaar, zoals tot dan toe gebruikelijk was, maar per streek of stad. Het ging hem niet om individuele personen of prestaties, maar om het collectief van de Romeinse staat. Het werk was, anders gezegd, sterk gericht op de Italische en Romeinse politieke en culturele identiteit. Een bijzonderheid van Cato was verder dat hij zichzelf nadrukkelijk in zijn werk liet optreden. Zo sprak hij uitvoerig over zijn eigen politieke en militaire wapenfeiten en citeerde hij royaal uit zijn talrijke eigen speeches. (Voor Cato's historische en retorische werk, zie: *Tegen het moreel verval,* Cato, *Verzamelde prozafragmenten*, Bibliotheca Latina Archaica v, Voltaire, 's-Hertogenbosch 2010.)

De markante en eigenzinnige vorm van Cato's geschiedwerk leidde niet tot directe navolging. Sterker nog, de volgende generaties geschiedschrijvers knoopten in veel opzichten meer aan bij de aloude traditie van per jaar geordende

overzichten van gebeurtenissen. Men noemt de oudste Romeinse geschiedschrijvers, met uitzondering van Cato, dan ook 'annalisten'. Van al hun werken resteren tegenwoordig alleen nog fragmenten die in latere teksten geciteerd staan. Zij delen dus het lot van de meeste archaïsch-Romeinse dichters, van wie eveneens alleen fragmenten zijn overgeleverd (zie: Bibliotheca Latina Archaica I tot en met IV).

De oudsten onder deze geschiedschrijvers, de zogeheten Oude of Vroege annalisten, zoals Cassius Hemina (ca. 200-ca.140) en Calpurnius Piso (ca.180-na 120), produceerden werken waarvan de literaire waarde vermoedelijk dus niet groot is geweest. Bronnen uit de Oudheid vermelden inderdaad al afkeurend dat zij zich beperkten tot min of meer droge, bondige opsommingen van feiten, zonder veel aandacht voor stilistische en retorische verfraaiing. Dat was in vergelijking tot Cato een duidelijke stap achteruit.

Maar de ontwikkelingen gingen verder. Een latere generatie schrijvers, onvermijdelijk aangeduid als de Jonge of Late annalisten, legde de accenten geleidelijk enigszins anders. Zonder het annalistische principe op te geven, gingen zij meer aandacht besteden aan een effectieve, zinvolle ordening van het materiaal. Bijvoorbeeld door gebeurtenissen die in verschillende delen van de Romeinse wereld gelijktijdig plaatsvonden onder te brengen in thematisch samenhangende eenheden, die na elkaar werden behandeld. Ook op detailniveau kreeg de vormgeving bij hen meer aandacht. Dit kwam vooral tot uiting in een meer retorische stijl en een sterker accent op beeldende beschrijvingen, pakkende verhalen en uitspraken met morele zeggingskracht.

Door deze lezervriendelijke principes van vormgeving en uitwerking werden de werken van deze latere annalisten al in de Oudheid positiever ontvangen, al ontbrak het ook niet aan kritiek. Tegenover latere grootheden als Sallustius, Livius en Tacitus vielen ook zij, naar antiek oordeel, in het niet.

In dit boek staan de overgeleverde fragmenten van twee

van zulke Jongere annalisten centraal. Ik heb gekozen voor de auteurs die inhoudelijk en stilistisch het interessantst lijken: Claudius Quadrigarius en Cornelius Sisenna, beiden actief als schrijver in de eerste helft van de eerste eeuw v. Chr.

Over het leven van archaïsch-Latijnse dichters zoals Ennius en Pacuvius is het nodige bekend, en hetzelfde kan gezegd worden van de kleurrijke prozaschrijver Cato. Met figuren als Quadrigarius en Sisenna ligt dat anders: hun biografie onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. Zelfs hun geboorte- en sterfjaren kunnen maar ten dele worden aangegeven.

Quintus Claudius Quadrigarius was vermoedelijk afkomstig uit een stad in Italië en behoorde tot de lokale aristocratie of ridderstand. Zijn intrigerende naam 'Quadrigarius' ('Vierspanrijder', 'jockey') dankt hij misschien aan sportprestaties van zijn voorvaders of van zichzelf, maar een prozaïscher verklaring is ook denkbaar. Mogelijk verwijst de naam naar een monument op het Capitool waarmee hij op een of andere wijze iets van doen had. Hoe dit ook zij, Romeins senator was hij niet en serieuze politieke ambities kan hij niet hebben gehad. Blijkens een fragment (18,1) was hij als *cliens* afhankelijk van een *patronus* uit de hogere standen. In zijn werk steunde hij openlijk de *optimates*, de conservatieve politieke stroming waartoe bijvoorbeeld Sulla behoorde, en keerde hij zich tegen hun politieke tegenstanders, de *populares*, met figuren als Marius en Cinna.

Quadrigarius liet dus minstens een behoudend, traditioneel geluid horen in zijn werk. Daarin verschilt hij feitelijk niet van de meeste andere Romeinse geschiedschrijvers, zowel voor als na hem. Wat hij verder met zijn *Annales* beoogde is niet heel duidelijk. Soms wordt hij in moderne beschouwingen gering aangeslagen: het zou hem niet zozeer om 'waarheid' gaan, als wel om spanning en drama. De tegenstelling tussen die twee polen is misschien al te on-

Romeins. Zeker in het genre van Romeinse historiografie speelt altijd een bepaald soort waarheidsclaim mee. Quadrigarius zal zeker hebben geprobeerd om zijn werk waarheidsgetrouw te maken.

Maar inderdaad: aan meeslepende taferelen is er bij hem geen gebrek. Zijn talent om lezers te boeien blijkt vanaf het begin. Zo kiest hij niet voor een traditioneel startpunt bij de komst van Aeneas of de stichting van Rome, met de bekende verhalen over Romulus en Remus, maar opent hij verrassend met de spectaculaire Gallische invallen in Rome aan het begin van de vierde eeuw v. Chr. Misschien koos hij dat beginpunt vanuit het idee dat met de brand van Rome in 390 veel materiaal verloren was gegaan, zodat een serieuze geschiedschrijving van de vroegste perioden niet meer mogelijk leek. Voor de periode vanaf 390 tot ongeveer 190 kon hij in elk geval gebruikmaken van het geschiedwerk van een Grieks schrijvende voorganger, Gaius Acilius.

Welgekozen details, suggestieve beschrijvingen en dramatische bijzonderheden kenmerken veel van Quadrigarius' fragmenten. De pronkstukken in zijn werk zijn enkele wat langere teksten. Zo is er een fraaie anekdote over consul Fabius Maximus, die zijn eigen vader dwingt om respect voor hem en zijn ambt te tonen (6, 2) en een overtuigende brief van Romeinse consuls aan koning Pyrrhus waarin zij hun vijand waarschuwen tegen verraad (3, 1).

Ongetwijfeld Quadrigarius' meest bekende tekst is de scène waarin de Romein Titus Manlius duelleert met een anonieme Galliër (1, 10). De uitvoerige passage, die gelukkig integraal wordt geciteerd door de tweede-eeuwse auteur Gellius, laat zien hoe Quadrigarius met relatief eenvoudige middelen een sterk aanschouwelijke, dramatische scène weet op te bouwen. Daarbij is zijn stijl helder, verfrissend aards, zonder de uitgesponnen perioden of het zalvende pathos van een latere auteur als Livius (die zich vanaf zijn zesde boek geregeld baseert op Quadrigarius). Voor wie Livius' versie van

hetzelfde verhaal ernaast legt springen de verschillen direct in het oog.

Veel minder bekend is een tweede duelscène van Quadrigarius (1, 12), waarin zijn kwaliteiten als schrijver opnieuw duidelijk aan de dag treden. De moed van de Romein die tegen de woeste Galliër aantreedt, de steun die hij krijgt van een agressieve raaf, het eigenlijke gevecht: met korte, treffende pennenstreken zet Quadrigarius het tafereel in de verf.

Zeker deze wat langere fragmenten roepen een verlangen op naar meer tekst van deze auteur. Zijn plezierige, heldere stijl en trefzekere stofkeuze moeten zijn *Annalen* tot aantrekkelijke lectuur hebben gemaakt. Als er meer van Quadrigarius bewaard was gebleven, zou hij misschien ook hoge ogen gooien als schoolauteur.

Quadrigarius begon, als gezegd, met de vroege Gallische invallen in Rome, en werkte in minimaal 23 boeken door tot aan de nieuwere tijd. Bij boek 18 is hij intussen beland bij de Bondgenotenoorlog (91-88), en daarmee bij gebeurtenissen die hij wellicht zelf heeft meegemaakt, al was het misschien maar als jonge toeschouwer in Rome. Zoals bij veel historici vertraagt het verteltempo naarmate de auteur dichter bij zijn eigen tijd komt. Helaas ontbreekt het aan voldoende materiaal om een duidelijk beeld te krijgen van Quadrigarius' laatste boeken, en het is onbekend waar zijn werk precies ophield.

De dood van Sulla in 79 zou een geschikt eindpunt kunnen zijn. Als we daarbij aannemen dat Quadrigarius nog leefde tot aan het midden van de eerste eeuw voor Christus (zoals de standaarduitgave van Beck en Walter suggereert op p. 109), dus zeg tot de gloriedagen van Cicero, zou dat inhouden dat hij de gebeurtenissen uit zijn eigen tijd juist niet heeft behandeld. Gezien Quadrigarius' uitgesproken politieke voorkeur voor de *optimates* was dat waarschijnlijk een verstandige keuze: zijn eigen veiligheid was er zeker mee gediend om niet al te stellig partij te kiezen in de almaar doorwoedende bur-

geroorlogen. Die zouden een voorlopig einde krijgen met de overwinningen van Julius Caesar (een van de *populares*) op Gnaeus Pompeius, de vertegenwoordiger van de *optimates*, en zijn zoons. Dat was in de jaren 48-45 v. Chr. Quadrigarius was toen al overleden.

De tweede auteur in dit boek, Lucius Cornelius Sisenna, is iets beter te dateren. In 78 was hij pretor, een ambt waarvoor in Rome een minimumleeftijd van 40 jaar gold. Hij is dus wellicht in 118 of iets eerder geboren. Afkomstig uit een gegoede familie uit Etrurië maakte hij carrière in Rome en hij werd ook militair actief. In die twee aspecten verschilde hij dus duidelijk van Quadrigarius, met wie hij overigens wel zijn politieke voorkeur deelde. Ook Sisenna geldt als representant van de *optimates*. Hij was vóór Sulla, zoals een klein fragment ook nog laat zien (22, 1), en dus tegen Marius en andere *populares*.

Mogelijk is hij met Sulla op militaire campagne geweest in het Oosten. In elk geval wordt hij door de latere geschiedschrijver Sallustius (86-34), een aanhanger van Caesar, duidelijk in het kamp van Sulla geschaard, met respect voor zijn literaire kwaliteiten: 'Over Sulla kom ik namelijk nergens anders te spreken en Lucius Sisenna, wiens verslag nog het best en nauwkeurigst is van allemaal, heeft volgens mij toch te weinig vrijmoedig over hem geschreven.' (Sallustius, *De oorlog tegen Jugurtha* 95)

Sisenna's geschiedwerk *Historiae* omspande een veel beperktere periode dan dat van Quadrigarius. Hij sloeg alle oude oorlogen over en begon meteen in zijn eerste boek met de al eerder genoemde Bondgenotenoorlog (91-88). Daarmee sloot hij naadloos aan bij het werk van een andere voorganger in het genre, Sempronius Asellio. Diens werk was geëindigd in 91 met de dood van tribuun Marcus Livius Drusus, de directe aanleiding voor de Bondgenotenoorlog.

In boek 22 was Sisenna nog niet verder gekomen dan de

dictatuur van Sulla in 82. Vermoedelijk eindigde zijn werk met de dood van Sulla in 79. In het geval van Sisenna is dat niet alleen een logisch eindpunt, maar is er ook een externe reden om dit aan te nemen. De genoemde Sallustius liet namelijk zijn (niet bewaarde) geschiedwerk *Historiae* beginnen met het jaar 78 en sloot daarmee op zijn beurt direct aan bij het geschiedwerk van Sisenna.

Ook in zijn laatste jaren schijnt Sisenna nog zeer actief te zijn geweest in het openbare leven. Uit andere bronnen is bekend dat hij in 70 een van de verdedigers was van de beruchte Romeinse optimaat Verres, in het roemruchte proces dat Cicero tegen hem aanspande (en won). En drie jaar later, in 67, trok Sisenna als commandant mee in de vloot van Pompeius, tijdens de speciale campagne ter bestrijding van zeerovers. Daarin werd hem Griekenland als gebied toebedeeld. Op Kreta raakte hij daarbij in conflict met een proconsul, maar de zaken liepen niet uit de hand, doordat hij aan een ziekte overleed. Dat was in datzelfde jaar 67.

Behalve als historicus verdiende Sisenna zijn literaire sporen ook als vertaler van de *Milesische novellen*, veelal beschouwd als erotische verhalen (ze zouden onder meer de tweede-eeuwse auteur Apuleius van Madauros sterk beïnvloeden), en als redenaar. Misschien schreef hij ook nog een ander historisch werk. Maar van al die activiteiten zijn de overgebleven sporen nu bijzonder schaars. Om Sisenna enigszins te leren kennen zijn de fragmenten uit zijn *Historiae* eigenlijk de enige beschikbare bron.

Uit hoeveel boeken Sisenna's *Historiae* oorspronkelijk hebben bestaan is niet helemaal duidelijk. Het waren er minstens 22, en de verleiding is groot om aan te nemen dat hij zeker de 23 van Quadrigarius heeft willen halen. Maar 24 (tweemaal twaalf) of het ronde 25 is natuurlijk ook mogelijk. Hoe dan ook, doordat hij maar een beperkte historische periode behandelt (de jaren 91-79) is zijn vertelling aanmerkelijk gedetailleerder en uitgebreider geweest dan die van andere

historici. De episode van de Bondgenotenoorlog alleen al besloeg minimaal drie boeken. Meer nog dan Quadrigarius koos Sisenna zelfbewust en helder partij voor de *optimates*.

De bewaarde fragmenten zijn nogal ongelijk over de boeken verdeeld. Door een gelukkig toeval citeert de grammaticus Nonius (ca. 400 na Chr.) een groot aantal korte fragmenten uit het derde en vierde boek van Sisenna, terwijl van de andere boeken zo goed als niets resteert.

Evenals Quadrigarius besteedt ook Sisenna veel aandacht aan aanschouwelijke presentatie en dramatische accenten. Zijn verhaal is, voor zover zichtbaar, dynamisch en vol vaart. Daarbij is zijn stijl nog wat robuuster dan die van Quadrigarius. Heel bijzonder blinkt Sisenna uit in beschrijvingen van militaire scènes. In reeksen flitsende fragmenten zien we dappere Romeinse legers, manoeuvres te velde, belegeringen van steden, nederlagen en succes, compleet met plastische details over werptuigen, krijgsgeschreeuw, wapens, plunderingen.

In grote meerderheid zijn deze militaire fragmenten historisch niet te verbinden aan specifieke data, plaatsen of gebeurtenissen. Merkwaardig genoeg stoort dit bij het lezen eigenlijk nauwelijks, althans literair gezien. De losse fragmenten gaan als het ware helemaal op zichzelf staan, zingen zich los van de feitelijke werkelijkheid. Tegelijk maken ze in al hun concreetheid de min of meer abstracte Bondgenotenoorlog (voor de meeste classici een vervelend paragraafje in het leerboek Oude Geschiedenis) concreet. De woelige tijden van Rome aan het begin van de eerste eeuw v. Chr. worden hier tastbaar, voelbaar. Zo krijgen deze indringende fragmenten een speciaal reliëf. En niet zelden werken ze op de lezer van nu, onbedoeld, haast poëtisch.

Auteurs als Quadrigarius en Sisenna zijn daarbij nog onbekommerd optimistisch en vaderlandslievend. Bij hen geen spoor van twijfel aan de grootheid van Rome en haar belangrijkste bestuurders. Ze genieten zichtbaar van een meeslepend staaltje heldendom, integriteit of patriottisme.

En natuurlijk van pittige strijdtaferelen. Want er gaat niets boven een eerlijk, goed gevecht voor Rome.

Latere geschiedschrijvers zoals Livius en Tacitus zouden deze frisse, naïeve kijk op de geschiedenis, die jongensachtige en enthousiaste blik, niet meer kunnen opbrengen. Na de gruwelen van een eeuw burgeroorlog was voor hen de onschuld voorgoed verloren.

CLAUDIUS QUADRIGARIUS

Jaarboeken

ANNALES

BOEK 1
GALLISCHE INVALLEN EN ROMEINSE EXPANSIE

De eerste twee boeken van Quadrigarius' Annalen *bestrijken de Romeinse geschiedenis tot aan ongeveer het jaar 280. De oorlog met Pyrrhus (280-275) vormde de stof voor boek 3. Hoeveel aandacht de eerste fasen van de geschiedenis kregen valt moeilijk na te gaan. De vroegste bewaarde fragmenten hebben betrekking op de inval van de Galliërs in Rome (ca. 390). Het is goed mogelijk dat Quadrigarius zijn werk bewust met deze episode heeft laten beginnen.*

In 390 (of 387) valt een Gallisch leger onder leiding van Brennus voor het eerst Etrurië en Latium binnen. Een inderhaast opgetrommeld Romeins leger probeert de opmars tegen te houden. In de vlakte bij de Allia (een riviertje dat een kilometer of twintig ten noordoosten van Rome in de Tiber uitmondt), komt het tot een slag. De Romeinen worden weggevaagd en het restant van de troepen vlucht weg. Daarmee ligt voor de Galliërs de weg open om de stad te gaan plunderen. Van stadsmuren is in die tijd nog geen sprake. De burgerij van Rome trekt zich in paniek terug op de Capitool. De rest van de stad wordt geplunderd. Eeuwenlang zou de metus gallicus, *'angst voor de Galliërs', een Romeins trauma blijven.*

Intussen verzamelen de resten van het leger zich in de plaats Veii. Vandaar stuurt men bericht naar de mensen in Rome dat hulp onderweg is.

Het beleg van de Capitool door Brennus vormt het kader voor de beroemde episode van de redding van de Capitool dankzij waakzame ganzen. Als de Galliërs in stilte 's nachts de heuvel beklimmen reageert een aantal ganzen met gesnater. Daardoor schrikt Marcus Manlius (de voormalige consul uit 392) wakker. Onder zijn bezielende leiding worden de

Gallische aanvallers vervolgens van de heuvel teruggeslagen en blijft de Capitool behouden.

De strijd tegen de Galliërs wordt mede voortgezet door Marcus Furius Camillus (ca. 446-365). Hij was verbannen naar de stad Ardea, maar wordt nu in de noodsituatie opnieuw tot dictator, 'alleenheerser', uitgeroepen. Tientallen jaren blijven de Galliërs Rome bedreigen. In 361 is het een andere Manlius (Titus Manlius) die grote roem verwerft, vooral door een markant duel met een Gallische krijger op een brug over de Anio (een rivier die bij de Via Salaria in de Tiber stroomt, nu in het noorden van Rome). Van dat tweegevecht is een bijzondere schildering door Quadrigarius bewaard gebleven in fragment 10. De citerende auteur (Gellius 9, 13, uit de tweede eeuw na Chr.) roemt daarvan de zuiverheid van taal, de aanschouwelijke presentatie en de fraaie, archaïsche stijl. Hetzelfde incident is ook beschreven door de latere historicus Livius (7, 9-10). Een vergelijking van de beide passages laat zien hoezeer de latere Augusteïsche auteur de stof inhoudelijk en stilistisch heeft bewerkt tot een ronkend staaltje van geïdealiseerde vaderlandsliefde, terwijl Quadrigarius' oorspronkelijke versie ruwer en realistischer overkomt, en juist daardoor beeldender en indringender is. Een naamsverklaring rondt de passage af.

Het Gallische gevaar wordt uiteindelijk bedwongen met geld. Dankzij een afkoopsom van duizend pond goud verdwijnen de Galliërs uit Rome. Ze blijven nog wel enkele jaren in zuidelijk Italië.

En helemaal verdwijnen doen ze niet. Enkele decennia later, in 349 v. Chr., houden Gallische troepen de Ager Pomptinus in Campanië bezet. Tegen die achtergrond vindt opnieuw een duel plaats waarvan eveneens een beschrijving door Quadrigarius bewaard is gebleven. Het gaat om de heldendaad van Marcus Valerius Maximus Corvinus. De tekst, fragment 12, wordt algemeen aan Quadrigarius toegeschreven, hoewel zijn naam niet expliciet wordt genoemd door de citerende

bron (Gellius 9, 11). Stijl en structuur van de passage lijken sterk op die van het eerste tweegevecht en Quadrigarius' kwaliteiten als schrijver treden duidelijk aan de dag. Opnieuw draait de beschrijving uit op een naamsverklaring.

Vanaf het midden van de derde eeuw voor Christus gaat het kleine Rome nadrukkelijker expanderen, aanvankelijk in Latium en Campanië, later steeds verder in Italië. Een aantal korte fragmenten getuigt van enkele oorlogen die er het gevolg van zijn.

Een beruchte tegenslag is het verlies tegen de Samnieten in de slag bij Caudium (nu Montesarchio) in 321. Bij die smadelijke nederlaag laat de Samnitische veldheer Gavius Pontius de verslagen tegenstanders volgens een oud ritueel 'onder het juk lopen'. Tevens wordt de vernederende voorwaarde opgelegd dat zeshonderd Romeinse ridders als gijzelaars worden overgedragen als garantie voor een verdrag. Reeds het jaar daarop hebben de Romeinen misschien al passende wraak genomen op de Samnieten.

Nogal wat kortere fragmenten uit boek 1 zijn bewaard door Gellius. In zijn boek 17, 2 citeert hij zelfs een lijst van opmerkelijke frasen die hij uit Quadrigarius' eerste boek heeft gehaald.

**1, 1-3*
Na de slag bij de Allia (390)

– reactie in Rome op de nederlaag – tijdstip waarop de Gallische troepen Rome bereikten – een tempel op de Capitool

Postquam nuntiatum est ut pugnatum esset in Gallos, id ciuitas grauiter tulit.

Nadat bericht was hoe er tegen de Galliërs was gestreden, tilde de burgerij daar zwaar aan.

sole occaso

na zonne-ondergang

Tanta sanctitudo fani est, ut numquam quisquam uiolare sit ausus.

Zo groot is de heiligheid van de tempel dat niemand die ooit heeft durven schenden.

*1, 4
koerier vanuit Veii naar Rome

Cominius qua ascenderat descendit atque uerba Gallis dedit.

Waar Cominius omhoog was gegaan daalde hij af, en hij was de Galliërs te slim af.

*1, 5-6
patstelling op de Capitool

– besef bij de Gallische belegeraars van contacten tussen Rome en Veii – eerste onderhandelingen met de Galliërs door Quintus Sulpicius Longus

Putabant eos qui foris atque qui in arce erant inter se conmutationes et consilia facere.

Zij meenden dat de mensen buiten en de mensen op de burcht onderling contact hadden en plannen maakten.

cum iis consermonabatur

met hen werd onderhandeld

*1, 7-8
Marcus Manlius

– zijn kwaliteiten – het potentiële gevaar daarvan

Nam Marcus Manlius, quem Capitolium seruasse a Gallis supra ostendi cuiusque operam cum M. Furio dictatore apud Gallos cumprime fortem atque exsuperabilem res publica sensit, is et genere et ui et uirtute bellica nemini concedebat.

Want Marcus Manlius, van wie ik eerder al liet zien dat hij de Capitool van de Galliërs heeft gered, en wiens bijzonder dappere en uitnemende diensten tegen de Galliërs de staat heeft ervaren, samen met die van dictator Marcus Furius — die man deed voor niemand onder in afkomst, daadkracht en moed in de oorlog.

Simul forma, factis, eloquentia, dignitate, acrimonia, confidentia pariter praecellebat, ut facile intellegeretur magnum uiaticum ex se atque in se ad rempublicam euertendam habere.

Tegelijk blonk hij evenzeer uit door schoonheid, optreden, welsprekendheid, waardigheid, energie en zelfvertrouwen. Het viel gemakkelijk te begrijpen dat hij uiterlijk en innerlijk over grote middelen beschikte om de staat omver te werpen.

*1, 9
een moreel oordeel, vermoedelijk van de schrijver zelf (vergelijk 18, 1) ofwel woorden uit een rede

Nam haec maxime uersatur deorum iniquitas, quod deteriores sunt incolomiores neque optimum quemquam inter nos sinunt diurnare.

Want vooral hierin zit de onbillijkheid van de goden: slechte mensen blijven vaker ongemoeid, en de beste mensen laten zij niet lange tijd onder ons vertoeven.

*1, 10
duel van Titus Manlius en een Galliër (361)

...cum interim Gallus quidam nudus praeter scutum et gladios duos torque atque armillis decoratus processit, qui et uiribus et magnitudine et adulescentia simulque uirtute ceteris antistabat. Is maxime proelio conmoto atque utrisque summo studio pugnantibus manu significare coepit utrisque, quiescerent.

Pugnae facta pausa est. Extemplo silentio facto cum uoce maxima conclamat, si quis secum depugnare uellet, uti prodiret. Nemo audebat propter magnitudinem atque inmanitatem facies. Deinde Gallus inridere coepit atque linguam exsertare.

Id subito perdolitum est cuidam Tito Manlio, summo genere gnato, tantum flagitium ciuitati accidere, e tanto exercitu neminem prodire. Is, ut dico, processit neque passus est uirtutem Romanam ab Gallo turpiter spoliari. Scuto pedestri et gladio Hispanico cinctus contra Gallum constitit. Metu magno ea congressio in ipso ponti utroque exercitu inspectante facta est.

Ita, ut ante dixi, constiterunt: Gallus sua disciplina scuto

proiecto cantabundus; Manlius animo magis quam arte confisus scuto scutum percussit atque statum Galli conturbauit. Dum se Gallus iterum eodem pacto constituere studet, Manlius iterum scuto scutum percutit atque de loco hominem iterum deiecit; eo pacto ei sub Gallicum gladium successit atque Hispanico pectus hausit; deinde continuo humerum dextrum eodem concessu incidit neque recessit usquam, donec subuertit, ne Gallus impetum icti haberet.

Vbi eum euertit, caput praecidit, torquem detraxit eamque sanguinulentam sibi in collum inponit. Quo ex facto ipse posterique eius Torquati sunt cognominati.

...terwijl intussen een Galliër naar voren kwam, ongewapend afgezien van een schild en twee zwaarden en uitgedost met een halsketen en armbanden. Hij stak uit boven de rest in kracht en formaat en jeugd, en tevens in moed. Terwijl de strijd in volle gang was en beide kanten uit alle macht vochten begon deze kerel naar beide kanten te gebaren: allemaal ophouden!

Het gevecht werd onderbroken. Dadelijk werd het stil. Dan roept hij met luider stem: wil iemand met hem vechten, dan naar voren komen! Niemand durfde vanwege zijn grootte en zijn afstotelijke gezicht. Toen begon de Galliër hard te lachen en zijn tong uit te steken.

Plotseling was de maat vol voor een zekere Titus Manlius, een man van zeer hoge komaf: wat een schande viel de burgerij ten deel! Niemand uit heel dat leger die naar voren trad! Deze man, zoals ik zeg, liep naar voren en duldde niet dat de Romeinse deugd smadelijk werd bezoedeld door een Galliër. Met infanterieschild en Spaans zwaard bewapend ging hij tegenover de Galliër staan. Grote angst ontstond door dat duel. Het vond plaats midden op de brug onder de ogen van beide legers.

Zo stonden zij daar, ik zei het al: de Galliër volgens gebruik van zijn volk met zijn schild vooruitgestoken en joelend, en

Manlius met meer vertrouwen op zijn strijdlust dan op techniek, hij sloeg in op het schild met zijn schild en bracht de Galliër aan het wankelen. Terwijl de Galliër zijn positie probeert te hernemen, slaat Manlius nogmaals in op het schild met zijn schild, en bracht de man nogmaals van zijn plaats af. Op die manier kon hij onder diens Gallische zwaard door en ramde hem zijn Spanjaard recht in de borst. Vervolgens hakte hij meteen in één moeite op de rechterschouder in en bleef druk zetten totdat hij de man op de grond kreeg. Zo voorkwam hij dat de Galliër kon uithalen voor een tegenstoot.

Zodra hij hem op de grond had, hakte hij zijn kop af, rukte hem de halsketen af en hangt die, druipend van het bloed, om zijn nek. Vanwege die daad kregen hijzelf en zijn nakomelingen als bijnaam Torquatus ('Gehalsketende').

*1, 11
nadagen van de strijd: Galliërs ten zuiden van Rome

Ita per sexennium uagati Apuliam atque agrum Campanum, quod his per militem licebat, spolabantur.

Zo zwierven ze een zestal jaren plunderend door Apulië en het Campaanse land, voor zover de (Romeinse) soldaten het hun toelieten.

*1, 12
latere strijd tegen de Galliërs; duel van Marcus Valerius Maximus Corvinus (349 v. Chr.)

Adulescens tali genere editus L. Furio Claudio Appio consulibus <fit> tribunus militaris. Atque in eo tempore copiae

Gallorum ingentes agrum Pomptinum insederant, instruebanturque acies a consulibus de ui ac multitudine hostium satis agentibus.

Dux interea Gallorum uasta et ardua proceritate armisque auro praefulgentibus grandia ingrediens et manu telum reciprocans incedebat perque contemptum et superbiam circumspiciens despiciensque omnia uenire iubet et congredi, si quis pugnare secum ex omni Romano exercitu auderet.

Tum Valerius tribunus ceteris inter metum pudoremque ambiguis inpetrato prius a consulibus ut in Gallum tam inmaniter adrogantem pugnare sese permitterent, progreditur intrepide modesteque obuiam; et congrediuntur et consistunt et conserebantur iam manus.

Atque ibi uis quaedam diuina fit: coruus repente inprouisus aduolat et super galeam tribuni insistit atque inde in aduersari os atque oculos pugnare incipit; insilibat, obturbabat et unguibus manum laniabat et prospectum alis arcebat atque, ubi satis saeuierat, reuolabat in galeam tribuni.

Sic tribunus spectante utroque exercitu et sua uirtute nixus et opera alitis propugnatus ducem hostium ferocissimum uicit interfecitque atque ob hanc causam cognomen habuit Coruinus. Id factum est annis quadringentis quinque post Romam conditam.

Een jongeman afkomstig uit dit geslacht wordt krijgstribuun tijdens het consulaat van Lucius Furius en Appius Claudius. In die tijd hielden enorme troepen Galliërs het Pomptijns gebied bezet. De consuls formeerden een slaglinie, hoewel zij zich zorgen maakten over de sterkte en troepenomvang van de vijand.

Intussen trad een Gallische aanvoerder naar voren, een reus, een boom van een kerel, zijn wapens blinkend van goud. Zo liep hij daar met grote stappen, zwaaiend met een werptuig, minachtend en hooghartig om zich heen kijkend,

neerziend op alles. Iemand moet maar opkomen voor een duel, roept hij: wie uit heel dat Romeinse leger durft tegen hem te vechten?

Dan reageert tribuun Valerius. Terwijl de rest wankelt tussen angst en schaamte, vraagt hij eerst de consul toestemming om te vechten tegen die afschuwelijk arrogante Galliër en beent dan onvervaard en bedaard op de man af. En ze komen bij elkaar en staan daar samen, ze raakten al slaags.

Daar blijkt vervolgens iets van een goddelijke macht: ineens komt onverwacht een raaf aanvliegen, strijkt neer op de helm van de tribuun en begint vandaar de tegenstander aan te vallen op zijn gezicht, in zijn ogen. Hij hupte naar voren, viel hem lastig, haalde met de klauwen zijn hand open, belemmerde hem het zicht met de vleugels. En toen hij genoeg tekeer was gegaan vloog hij terug naar de helm van de tribuun.

Zo heeft de tribuun voor de ogen van beide legers gestreden, krachtens eigen moed en met hulp van de vogel, en daarbij een bijzonder woeste vijandelijke aanvoerder overwonnen en gedood. En om die reden kreeg hij de bijnaam Corvinus ('van de Raaf'). Dit heeft plaatsgevonden vierhonderdvijf jaar na de stichting van Rome.

**1, 13*
uit de oorlog tegen de Latijnen (340-338)

Ea dum fiunt, Latini subnixo animo ex uictoria inerti consilium ineunt.

Tijdens die gebeurtenissen vatten de Latijnen stevig moed door hun lijzige zege en komen tot een plan.

**1, 14-15*
kortstondig verbond met de Lucaniërs (330)

– een decadente Lucaniër – te laat besef bij de Lucaniërs

Persuadent i cuidam adulescenti Lucano, qui adprime summo genere gnatus erat, sed luxuria et nequitia pecuniam magnam consumpserat.

Zij overreden een Lucanische jongeman. Hij was van de allerhoogste komaf, maar had er door weeldezucht en spilziek leven zeer veel geld doorheen gejaagd.

Ea Lucani ubi resciuerunt sibi per fallacias uerba data esse

Zodra het bij Lucaniërs bekend werd dat men hun te slim af was geweest...

**1, 16-18*
uit de Tweede Samnitische oorlog (326-304)

– onverzoenlijke houding van Samnietenleider Pontius na zijn zege bij Caudium (321) – nieuws in Rome over de zeshonderd gijzelaars – onmacht gezien het lot van de gijzelaars

sese ne id quoque quod tum suaderet facturum esse

dat hij nu ook niet zou doen wat hij destijds aanried

Id ubi rescierunt propinqui obsidum, quos Pontio traditos supra demonstrauimus, eorum parentes cum propinquis capillo passo in uiam prouolarunt.

Zodra dat bekend werd bij de familieleden van de gijzelaars (van wie we eerder lieten zien dat die aan Pontius waren overgedragen) stortten hun ouders en familieleden zich met de haren los op straat.

cum tantus arrabo penes Samnites populi Romani esset

doordat er zo'n groot onderpand van het Romeinse volk bij de Samnieten lag...

**1, 19-22*
vier fragmenten uit strijdscènes

– vluchtelingen na een strijd – order na een succes of zege – Romeinse buit na een zege – algemeen commentaar

Arma plerique abiciunt atque inermi inlatebrant sese.

De meesten werpen hun wapens af en verbergen zich ongewapend.

Domus suas quemque ire iubet et sua omnia frunisci.

Hij beveelt ieder naar huis te gaan en te genieten van alles.

et Romani multis armis et magno conmeatu praedaque ingenti copiantur.

...en de Romeinen rusten zich uit met veel wapens, grote voorraden en enorme buit.

nos in medium relinquemus.

...zullen wij in het midden laten.

**1, 23*
over de onomkoopbare held Manius Curius Dentatus

nihil sibi diuitias opus esse

...dat hij helemaal geen rijkdom nodig had

**1, 24-30*
losse fragmenten

– een tocht – inactiviteit – een landschap – twee varianten van een woord – naam van bepaalde rotsachtige eilanden in de Middellandse Zee (mogelijk tussen Sicilië en Tunesië) – uit een strijdscène – een gevecht met onduidelijke afloop

miserrimas uias exegerunt

de ergste stukken weg hebben zij achter zich gelaten

hic nimiis in otiis consumptus est

deze man is door overmaat aan nietsdoen aangetast

conualles et arboreta magna erant

keteldalen waren er en grote bebossing

facies
facii

des gezichts

apud aras quas uocabantur Neptuniae

bij de zogenaamde 'Neptunische' altaren

pri<uisque d>uctoribus ind<id>ere reticula galearia.

...deden ze de afzonderlijke aanvoerders helmnetten aan.

Cum non possetur decerni utrius putaretur uictoria esse

Aangezien niet kon worden vastgesteld aan wie van beiden de zege moest worden toebedacht...

BOEK 2
VERDERE GESCHIEDENIS TOT 280

Van Quadrigarius' tweede boek resteren veel minder fragmenten dan van het eerste, misschien vooral doordat Gellius geen enkele keer naar dit boek verwijst (mogelijk heeft hij het niet in handen gehad). Ook de rode lijn in het verhaal is niet even helder als in boek 1. Duidelijk is wel dat de auteur de Romeinse geschiedenis beschreef tot aan de oorlog met Pyrrhus. Een getuigenis vermeldt verwijzingen naar Romeinse oorlogen in Samnium, Apulië en Etrurië.

*2, 1-4
vier taferelen uit strijdscènes

– terugtocht – versterking en aanvulling – stevig drinken – plotseling goed nieuws

eo consules propere exercitum redducunt

daarheen voeren de consuls het leger schielijk terug

Inde postquam aliquantum recessit, offendit montem, loca munita, res omnes habentem quae militibus opus sunt, ligna, aquam, pabulum.

Nadat hij een eind daarvan was teruggeweken, trof hij een berg aan, een versterkte plek, waar alles was wat soldaten nodig hebben: hout, water, proviand.

Et qui ibi erant non ignauiter potando eum diem pro meliore habuerunt.

En wie daar waren hebben door niet flauw te drinken die dag beschouwd als een betere dag.

His desubito utrisque nuntiatur ipsorum copias adesse.

Bij beide kanten wordt plotseling gemeld dat de eigen troepen er zijn.

*2, 5
blijde terugkeer uit de oorlog

conprehensare suos quisque, sauiare, amplexare

ieder de zijnen vastpakken, kussen, omhelzen...

BOEK 3
OORLOG TEGEN PYRRHUS EN EERSTE PUNISCHE OORLOG

In het derde boek is veel aandacht uitgegaan naar de oorlog die Rome in Zuid-Italië uitvecht met Pyrrhus, in de jaren 280-275.

Aanleiding van de strijd zijn lokale conflicten in de stad Tarente, die daarbij de hulp inroept van koning Pyrrhus van Epirus. Deze behaalt enkele militaire successen. Maar zijn aspiraties reiken verder en hij ontwikkelt zich tot een geduchte vijand van Rome. In twee grote veldslagen, bij Heraclea (280) en Ausculum (279), lijden de Romeinen nederlagen. Pyrrhus kan van zijn successen niet echt profiteren doordat hij zelf grote verliezen lijdt (vandaar de spreekwoordelijke 'Pyrrhus-overwinning').

In Rome blijft het moreel intussen hoog, vooral dankzij heldhaftige figuren als Manius Curius Dentatus en Gaius Fabricius (consul in 282 en 278). Beiden gelden als toonbeelden van soberheid en onomkoopbaarheid. Tijdens het tweede consulaat van Fabricius (278) wordt een poging gedaan om Pyrrhus te verraden en via gif uit de weg te ruimen. Quadrigarius meldt dat een zekere Nicias hiervoor steun in Rome komt vragen. De beide consuls schrijven vervolgens een brief aan Pyrrhus om hem te waarschuwen. (Volgens andere bronnen is het de senaat die Pyrrhus op de hoogte brengt.) Deze brief wordt geciteerd door Quadrigarius. Het is twijfelachtig of het hier om een authentiek, historisch document uit 278 gaat. Waarschijnlijker is de tekst van de brief door de historicus opgesteld op een volgens hem passende wijze. De techniek is dan vergelijkbaar met de in historiografische werken vaak ingelaste redevoeringen. Een andere, meer breedvoerige va-

riant van de brief is te vinden bij Plutarchus (tweede eeuw na Chr.) in zijn levensbeschrijving van Pyrrhus (Plut. Pyrr. 21).

Pyrrhus trekt zich uiteindelijk terug naar het zuiden en wordt in 275 bij Benevento verslagen door Manius Curius Dentatus.

*Boek 3 behandelt vervolgens aansluitende militaire gebeurtenissen, vooral uit de Eerste Punische Oorlog (264-241 v. Chr.). Fragment 2 heeft betrekking op een beroemde episode uit die oorlog, waarvan het verhaal grotendeels in parafrase is bewaard bij Gellius (3, 7). Als een Romeins leger op mars is op Sicilië weten de Carthagers de omliggende heuvels en hooggelegen plekken te bezetten. Voor de Romeinen lijkt de toestand uitzichtloos. Een krijgstribuun meldt zich bij de consul met een plan: hij stelt voor met vierhonderd Romeinen een nog vrijliggende heuvel in het midden van het terrein te bezetten. De vijanden zullen dan hun beste troepen daarop afsturen. De vierhonderd man zullen onherroepelijk sterven, maar de consul kan intussen de rest van het leger redden. Het plan loopt geheel zoals verwacht. Het verhaal is ook bekend uit Cato (*Oorsprongen *4, 7; BLA V). Volgens het getuigenis van Gellius noemt Quadrigarius als naam van de tribuun niet Caedicius, zoals andere bronnen, maar 'Laberius'.*

Aan het slot komen nog enkele niet chronologisch te ordenen fragmenten die volgens de antieke bronnen in boek 3 hun plaats hebben gehad.

**3, 1*
brief van de consuls aan Pyrrhus (278 v. Chr.)

'Consules Romani salutem dicunt Purro regi.
Nos pro tuis iniuriis continuis animo tenus conmoti inimiciter tecum bellare studemus. Sed communis exempli et fidei ergo uisum ut te saluum uelimus, ut esset quem armis uincere possemus. Ad nos uenit Nicias familiaris tuus, qui

sibi praemium a nobis peteret, si te clam interfecisset. Id nos negauimus uelle, neue ob eam rem quicquam commodi expectaret, et simul uisum est ut te certiorem faceremus, ne quid eiusmodi, si accidisset, nostro consilio ciuitates putarent factum, et quod nobis non placet pretio aut praemio aut dolis pugnare. Tu, nisi caues, iacebis.'

'De Romeinse consuls groeten koning Pyrrhus.
Wij zijn door uw aanhoudende daden van onrecht ten diepste getroffen. U bent onze vijand, wij wensen met u oorlog te voeren. Maar ter wille van een algemeen precedent en als blijk van goede trouw lijkt het juist dat wij het opnemen voor uw persoonlijke veiligheid: aldus hebben wij de gelegenheid u te overwinnen met wapens.

Een van uw naaste bekenden, Nicias, is bij ons gekomen. Hij verzocht een beloning van onze kant als hij u heimelijk uit de weg zou ruimen. Dat willen wij niet, zo hebben we aangegeven, de man moest van die daad geen enkel voordeel verwachten.

Tegelijk lijkt het ons juist u van een en ander op de hoogte te stellen. Mocht iets dergelijks zich namelijk voordoen, dan moeten andere volkeren niet denken dat dit gebeurde op onze instigatie. Verder bevalt het ons niet te vechten middels geld, beloning of list.

Past u op, anders wordt het uw dood.'

**3, 2*
het plan van Laberius (258 v. Chr.) (zie inleiding op boek 3)

Dum hi conciderentur, hostium copias ibi occupatas futurum.

Terwijl zij dan neergemaaid werden, zouden de vijandelijke troepen de handen vol hebben.

*3, 3-7
militaire fragmenten

– veel slachtoffers – nachtelijk beraad – nachtelijke schijnmanoeuvre – algemene daadkracht en plichtsvervulling – een militair succes

ibi occiditur mille hominum

daar sneuvelt duizend man

senatus autem de nocte conuenire, noctu multa domum dimitti

De senaat vergadert nog des nachts, gaat diep in de nacht uiteen...

Fabius de nocte coepit hostibus castra simulare obpugnare, eum hostem delectare, dum collega id caperet quod captabat.

Fabius begon des nachts de vijanden in schijn in hun kamp te belagen, die vijand bezig te houden, terwijl zijn collega bereikte waar hij op uit was.

adeo uix memorari potestur ut omnes simul suum quisque negotium adorti essent.

zozeer valt amper te vernoemen hoe allen tegelijk ieder hun taak aanvatten.

et ita rebus praeclariter gestis Romam reuerterunt.

...en zo zijn zij na een prachtig succes naar Rome teruggekeerd.

*3, 8
onduidelijk fragment (misschien over de vernietiging van bepaalde, gevaarlijk geachte geschriften)

ut uiderent † ne respublica uerminaret litteris adulatis, quod uerminatum ne ad cancer peruenerit

...dat zij zorgden dat de staat geen wormen kreeg door blinde bewondering voor de teksten, (en) dat een door wormen aangetaste plek zich niet ontwikkelde tot gezwel.

BOEK 4
NA DE EERSTE PUNISCHE OORLOG

Van Quadrigarius' verslag van de tijd na de Eerste Punische Oorlog resteren drie kleine, niet nader te duiden fragmenten.

**4, 1*
de gang der dingen

item gaudium atque aegritudinem alternatim sequi

<dat> eveneens vreugde en verdriet afwisselend volgen

**4, 2*
uit een strijdscène

Sed circiter horas duas graui proelio urserunt; deinde in fugam sunt coniecti.

Maar zo'n twee uur lang zetten zij druk in zware strijd; vervolgens zijn ze op de vlucht gedreven.

**4, 3*
een opvallende uitdrukking

inter uenas saxi

tussen de poriën van de rots

BOEK 5
TWEEDE PUNISCHE OORLOG

Blijkens enkele bronnen is in boek 5 de eerste fase van de Tweede Punische Oorlog (218-201 v. Chr.) behandeld. In ieder geval werd de beruchte Romeinse nederlaag bij Cannae (augustus 216) genoemd. Volgens een getuigenis van Gellius (5, 175) dateerde Quadrigarius die slag tot op de dag precies, op 2 augustus 216. Hoogstwaarschijnlijk kwam ook de eerdere nederlaag bij het Trasumeense Meer (juni 217) aan de orde.

**5, 1-2*
twee militaire fragmenten

– een soldaat – moed inspreken

is ubi D<e>cium cognouit et patria eum recordauit

zodra hij Decius herkende en het vaderland zich hem herinnerde...

dicerent castra facta esse atque hos cohortarent uti maturarent

...ze zeggen moesten dat het kamp klaar was en hen moesten aansporen zich te haasten.

BOEK 6
TWEEDE PUNISCHE OORLOG (VERVOLG)

In boek 6 behandelde Quadrigarius de latere fasen van de Tweede Punische Oorlog. Het ligt voor de hand dat hij voor deze belangrijke oorlog het hele boek inruimde, maar het is niet zeker of de boekgrens daadwerkelijk samenviel met het einde van de oorlog.

In de bewaarde fragmenten ligt een accent op verhalende elementen. Zoals ook in eerdere boeken lijkt Quadrigarius speciaal geïnteresseerd in spectaculaire tweegevechten en markante anekdoten. Zo illustreert een beroemd geworden verhaal over consul Fabius Maximus (213) en zijn vader (consul in 233, 228, 215, 214 en 209) hoe in Rome het gezag van de consul zelfs hoger staat dan het toch vrijwel almachtige gezag van een vader (patria potestas); grappig is daarbij wel weer dat de vader degene is die de zaak uitlokt.

In dit boek verwees Quadrigarius, blijkens een getuigenis (bij Livius 25, 39), ook naar een aantal militaire details, zoals het aantal Carthaagse slachtoffers (37 000) en gevangenen (80 000) toen Lucius Marcius in Spanje twee kampen veroverde in 212 (Livius noemt ook enkele lagere schattingen).

**6, 1*
een duel

Artorius Taureae dextrum umerum sauciauit atque ita resiluit.

Artorius verwondde Taurea aan de rechterschouder en sprong terug.

**6, 2*
consulgezag en vadergezag: het verhaal van consul Fabius Maximus en zijn vader (Romeins legerkamp in Apulië, 213 v. Chr.)

Deinde facti consules Sempronius Gracchus iterum Q. Fabius Maximus, filius eius qui priore anno erat consul.

Ei consuli pater proconsul obuiam in equo uehens uenit neque descendere uoluit, quod pater erat, et quod inter eos sciebant maxima concordia conuenire, lictores non ausi sunt descendere iubere. Vbi iuxta uenit, tum consul ait: 'Quid postea?'

Lictor ille qui apparebat cito intellexit, Maximum proconsulem descendere iussit. Fabius imperio paret et filium collaudauit, cum imperium, quod populi esset, retineret.

Vervolgens werden Sempronius Gracchus (voor de tweede maal) en Quintus Fabius Maximus tot consul verkozen; Maximus was de zoon van de consul van het jaar daarvoor.

Zijn vader, nu proconsul, reed de consul eens te paard tegemoet en wilde niet afstappen omdat hij zijn vader was. De lictoren wisten dat vader en zoon het uitstekend met elkaar konden vinden en durfden hem dus niet te bevelen af te stappen. Zodra hij vlakbij kwam, sprak de consul: 'En nu?'

De dienstdoende lictor begreep het snel en gaf bevel 'dat proconsul Maximus moest afstappen'. Fabius geeft gehoor aan het bevel en prees zijn zoon, omdat hij zijn gezag, bezit van het volk, had gehandhaafd.

*6, 3-5
uit militaire scènes

– problemen aan de Romeinse kant – woorden uit een debat
– stagnatie aan Carthaagse zijde

Paene factum est quin castra relinquerent atque cederent hosti.

Bijna gebeurde het dat ze het kamp opgaven en voor de vijand terugweken.

'ne nos ad certationem censeas haec incepisse.'

'...dat je niet denkt dat wij dit zijn begonnen uit concurrentie.'

Aliquantisper pugnato nihil promouet Poenus.

Na kortstondige strijd boekt de Carthager geen terreinwinst.

BOEK 7
ANDERE OORLOGEN

Over de inhoud van boek 7 is niets met zekerheid bekend. Mogelijk is het verslag van de Tweede Punische Oorlog afgerond in boek 6. In boek 8 wordt in elk geval het einde van de Tweede Macedonische Oorlog (200-197) beschreven. Daarom ligt het voor de hand dat boek 7 de beginfase van die laatste oorlog als hoofdthema heeft gehad.

Misschien is de aandacht daarnaast uitgegaan naar Romeinse acties in enkele andere gebieden. Zo moet Spanje door de verliezer Carthago worden ontruimd en opgegeven en voert Rome gevechten in Noord-Italië (vanaf 200) tegen de daar onder Hannibal weer opgerukte Galliërs.

*7, 1
positieve invloed van een commandant op zijn troepen

animos eorum hauentes inflarat

hun moed, die al brandde van verlangen, had hij doen oplaaien

BOEK 8
VERDERE ROMEINSE EXPANSIE

Over de inhoud van boek 8 bestaat meer duidelijkheid, hoofdzakelijk dankzij een aantal getuigenissen van Livius. Het boek beslaat waarschijnlijk zo'n vijftig jaar (de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr.).

Direct na de zege op Carthago (201) blijkt de Romeinse machtshonger inmiddels niet meer te stuiten. In de Tweede Macedonische Oorlog (200-197) neemt Rome het op tegen Philippus v van Macedonië (grofweg de noordelijke helft van het huidige Griekenland). Deze zou de Romeinse bondgenoten Pergamum en Rhodos hebben bedreigd. Philippus heeft tevens een verbond gesloten met de naar Illyrië uitgeweken Hannibal. De oorlog brengt voor het eerst Romeinse troepen op Griekse bodem.

In 197 verslaat proconsul Quinctius Flaminius de koning op een bergrug in Thessalië (de slag bij Kynoskephalai, 197). Het jaar daarop kondigt hij tijdens de Isthmische spelen in Korinthe 'vrijheid en autonomie' voor Griekenland af. Philippus wordt vervolgens vazalkoning van Rome.

Blijkens een flink aantal getuigenissen gaf Quadrigarius enkele details over de gebeurtenissen. Zo noemde hij getallen van 32 000 slachtoffers en 43 000 krijgsgevangenen in de slag bij Kynoskephalai, en een bedrag van ruim 25 000 pond zilver schadevergoeding van Philippus aan Rome. Beide getallen lijken door Livius (33, 10) te worden gezien als overdreven. Ook zou Quadrigarius hebben bericht over een kostbare gouden halsketting als offergave aan Juppiter op het Capitool na een zege op de Galliërs in Noord-Italië (Livius 33, 36).

Verder schonk Quadrigarius volgens een ander getuigenis opnieuw aandacht aan Hannibal in de vorm van een fraaie anekdote: overwinnaar Publius Scipio Africanus zou in Efese met de verslagen bevelhebber hebben gesproken. Op Africanus' herhaalde vraag wie Hannibal de grootste generaal achtte, antwoordde die eerst: Alexander, daarna: Pyrrhus, en ten slotte: zichzelf. De teleurgestelde Publius reageerde spottend: 'En wat als je mij had overwonnen?' In dat geval, aldus Hannibal, zou hij zichzelf niet als derde maar als eerste hebben genoemd.

In 190 trekt opnieuw een Romeins leger door Griekenland, en via Thracië naar de Hellespont en verder naar Klein-Azië. Ditmaal is het een reactie op de dreigende inval van de oosterse hellenistische vorst Antiochus III (hij wordt verslagen in de slag bij Magnesia in 190-189). In 188 trekt het Romeinse leger via dezelfde route weer terug.

Quadrigarius zou daarbij gewag hebben gemaakt van gevechten met de Thraciërs (Livius 38, 41). Ook vermeldde hij schermutselingen met de Galaten, een Keltisch volk in Klein-Azië, en strijd op de Galatische berg Olympus (Livius 38, 23).

Daarna volgt de Derde Macedonische Oorlog (171-167) tegen Philippus v en zijn zoon Perseus. Consul Aemillius Paulus behaalt een duidelijke zege bij Pydna, ten noorden van de Griekse Olympus (167). Daarna stelt Rome hardhandig orde op zaken in Epirus, Illyrië en op Rhodos, dat wordt gestraft wegens anti-Romeinse sympathieën in 167. (Over die kwestie met Rhodos, zie ook Cato's Rede voor de Rhodiërs, in Bibliotheca Latina Archaica v). Quadrigarius berichtte over een arrogante delegatie van Rhodos, waarop niet eens meer een reactie van Rome volgde (Livius 44, 14).

Een kleine twintig jaar later volgt ook nog een Vierde Macedonische Oorlog (149-148). Opnieuw wordt aan Quadrigarius een zeer hoge schatting van slachtoffers in een strijd toegeschreven (Orosius 5, 3). Ook berichtte hij nog over ge-

vechten in Lusitanië, het huidige Portugal. Daar zouden 300 Lusitaniërs het hebben opgenomen tegen 1000 Romeinen, en hebben gewonnen (Orosius 5, 4).

De uit boek 8 bewaarde woorden van Quadrigarius betreffen een drietal korte, niet specifiek te plaatsen citaten.

**8, 1*
een terugkerende veldheer

Romam uenit, uix superat quin triumphus decernatur.

Hij komt naar Rome, en krijgt maar amper gedaan dat men hem een triomf toekent.

**8, 2*
voortekens

Flacco ospicatur

voor Flaccus worden vogeltekens gehouden

**8, 3*
ontevredenheid bij de mensen

in eo loco populus murmurari coepit

op die plaats begon het volk te morren

BOEK 9-17
GEBEURTENISSEN TUSSEN 140 EN 100

Van de boeken 9 tot en met 17 resteren slechts enkele snippers, die in het gunstigste geval te herleiden zijn tot een concreet historisch incident. De grote lijn van Quadrigarius' werk is hier onzichtbaar. Maar zeker zal hij zijn ingegaan op de conflicten in Rome rondom de broers Gracchus.

Van boek 9 rest een drietal fragmenten die te maken hebben met Rome's strijd tegen de Spaanse stad Numantia en de politieke consequenties daarvan.

In 141 heeft consul Quintus Pompeius in 141 een verdrag met Numantia gesloten om te verbloemen dat zijn belegering van de stad is mislukt. In de senaat ontkende hij het bestaan van het verdrag, dat daarmee feitelijk niet van kracht werd. Vier jaar later lijden de Romeinen opnieuw een nederlaag bij Numantia en moeten ze een tweede, al even roemloos verdrag sluiten. De onderhandelingen worden gevoerd door questor Titus Sempronius Gracchus.

De drie fragmenten hebben betrekking op de reactie in de senaat, waar Gracchus ter verantwoording wordt geroepen. Het verdrag stuit op hevige bezwaren: het wordt verworpen en de hele gang van zaken wordt Gracchus zwaar aangerekend. Men overweegt zelfs om hem samen met de verantwoordelijke consul uit te leveren, maar Numantia werkt hieraan niet mee.

Wat Quadrigarius verder nog in boek 9 behandelde is onduidelijk. Van de boeken 10, 11 en 12 is niets bewaard gebleven.

Uit boek 13 stamt een fragment dat verbonden kan worden met een politieke controverse in Rome in het jaar 100. Op voorstel van tribuun Lucius Appuleius Saturninus wordt dan een wet aangenomen die bepaalt dat alle land ten noorden

van de Po naar veteranen van Marius gaat. Alle senatoren moeten een eed zweren dat zij de wet zullen eerbiedigen, op straffe van verbanning. Consul Quintus Caecilius Metellus Numidicus kan zich niet met de wet verenigen en gaat vrijwillig in ballingschap naar Rhodos.

Uit de boeken 15 en 16 komen twee niet nader te plaatsen fragmenten. Van boek 17 is niets bewaard.

**9, 1-3*
senaatszitting over een beschamend verdrag met Numantia (137)

– formeel bezwaar tegen questor Titus Sempronius Gracchus nadat die heeft gewezen op een precedent – uit een rede van Gracchus ter verdediging van zijn actie – uit het relaas van Gracchus of een van zijn tegenstanders in de senaat

Vbi decreuerunt, commemorant Graccho foedus prior Pompeianum non esse seruatum.

Nadat ze het besluit hebben genomen, maken ze tegenover Gracchus gewag ervan dat het eerdere verdrag van Pompeius niet is gehandhaafd.

'qui prior bellum quod cum his gestum erat meminissent'

'...die zich de eerdere met hen gevoerde oorlog herinnerden'

'heri recedens uesperi Numantinis incidit'

'daags tevoren terugtrekkend treft hij 's avonds de Numantijnen'

**13, 1*
aftocht van consul Metellus, aan de vooravond van zijn ballingschap (100)

Contione dimissa Metellus in Capitolium uenit cum mortalibus multis. Inde domum proficiscitur, tota ciuitas eum reduxit.

Na afloop van de vergadering komt Metellus met een hoop mensen naar het Capitool. Vandaar gaat hij naar huis, en de hele burgerij begeleidde hem.

**15, 1*
een offerplechtigheid

grundibat grauiter pecus suillum

het varkensbeest knorde zwaar

**16, 1*
een tafereel met paarden, misschien uit een strijdscène

equae hinnibundae inter se spargentes terram calcibus

hinnikende merries, die met hun hoeven de aarde onderling verstrooien

BOEK 18
BONDGENOTENOORLOG

Quadrigarius' achttiende boek behandelt in elk geval de Bondgenotenoorlog (91-88). Het gaat hierbij om strijd van Rome met steden in Italië die tot dan toe bondgenoten zijn geweest en die zich door Rome slecht behandeld voelen.

Misschien is boek 18, al dan niet met latere boeken, apart gepubliceerd. Daarop lijkt het eerste fragment te wijzen, dat de openingswoorden van het boek bevat. Het zijn uiterst beleefde woorden gericht tot een hooggeplaatst persoon. Vermoedelijk betreft het woorden van Quadrigarius zelf aan het adres van zijn patronus, van wie de naam niet bekend is. Hoewel Quadrigarius tot de ridderstand behoorde, bevindt hij zich kennelijk toch in een afhankelijke positie.

Volgens een getuigenis over dit boek berichtte Quadrigarius onder meer over het beleg van de stad Grumentum in Lucanië (Zuid-Italië), dat plaatsvond gedurende de Bondgenotenoorlog. Daarin vertelde hij een verheffende anekdote. Toen de stad door de Romeinen was ingenomen wisten twee slaven hun meesteres met een list ('we voeren haar af voor executie') de stad uit te voeren en te verbergen. Later, toen de soldaten hun woede gekoeld hadden en 'zich weer aan Romeinse normen en waarden hielden', brachten ze haar terug naar de stad en herstelden haar in haar positie van meesteres. Op haar beurt schonk zij hun de vrijheid. Het is minstens opmerkelijk dat Quadrigarius dit verhaal over goed gedrag van niet-Romeinse slaven heeft opgenomen. Vanuit zijn perspectief betrof het immers uiterst laagstaande mensen.

**18, 1*
Quadrigarius tot zijn patroon (uit de opdracht bij boek 18)

Si pro tua bonitate et nostra uoluntate tibi ualitudo subpetit, est quod speremus deos bonis esse bene facturum.

Als het u, naar de maat van uw goedheid en onze wens, wel vergaat, is er hoop dat de goden goede mensen goed doen.

BOEK 19
GEBEURTENISSEN TUSSEN 87 EN 83

In boek 19 komt om te beginnen de Eerste Oorlog tegen Mithridates (89-85) aan de orde. Het betreft strijd tegen Mithridates VI van Pontus, een rijk aan de Zwarte Zee. Deze vorst leidt een brede opstand in Klein-Azië en Griekenland tegen Rome. Onder meer Athene staat aan zijn zijde. Pas in 87, een jaar na een berucht bloedbad in Efese, waarbij 80 000 Romeinen en Italiërs zijn vermoord, komt Rome in actie. Lucius Cornelius Sulla landt met een leger in Epirus en voert een beleg van Athene en Piraeus. Een bewaard fragment betreft de verwikkelingen daar: Sulla krijgt te maken met een krijgslist van Archelaus, de bevelhebber van Mithridates in Athene.

Een tweede oorlog die in boek 19 voorkomt is de eerste burgeroorlog tussen Sulla en Marius (88-87), die deels is voortgevloeid uit de Bondgenotenoorlog. Marius is onder meer bekend omdat hij als enige uit zijn tijd zeven maal consul is geweest (107, 104-100, 86). Sulla leidt zijn troepen ten slotte in een mars naar Rome en neemt daar de macht over. Volgens een getuigenis berichtte Quadrigarius over 25 000 doden uit het leger van Marius (onder wie zijn zoon Marius jr.) bij de laatste slag voordat Sulla Rome bereikte. Het getal lijkt, zoals vaker, overdreven.

De derde oorlog in boek 19 is de Romeinse strijd tegen de opstandeling Sertorius in Spanje. Deze Romeinse generaal heerst van 83 tot 72 over Spanje zonder een formele benoeming vanuit Rome. Hij wordt daar bestreden door proconsul Quintus Caecilius Metellus Pius (en ten slotte in 72 vermoord). Quadrigarius zal in elk geval het begin van deze strijd hebben behandeld.

**19, 1*
een krijgslist van Archelaus in Athene (86)

Cum Sulla conatus esset tempore magno, eduxit copias ut Archelai turrim unam, quam ille interposuit, ligneam incenderet. Venit, accessit, ligna subdidit, submouit Graecos, ignem admouit. Satis sunt diu conati, numquam quiuerunt incendere. Ita Archelaus omnem materiam obleuerat alumine. Quod Sulla atque milites mirabantur, et postquam non succendit, reduxit copias.

Nadat Sulla geruime tijd van alles geprobeerd had, liet hij zijn troepen uitrukken om een houten toren van Archelaus, die door hem erbij was geplaatst, in brand te steken. Hij kwam, trok naderbij, legde houtblokken eronder, verdreef de Grieken, stak alles aan. Ze probeerden het tamelijk lang, maar konden hem helemaal niet in brand steken. Archelaus had al het hout ingesmeerd met aluin. Sulla en zijn soldaten stonden hierover verbaasd, en nadat hij hem niet in brand had gestoken, trok hij zijn troepen terug.

**19, 2-3*
uit de strijd van Sulla en Marius

– Marius meervoudig consul (86) – uit een rede tegen Marius

septimo

voor de zevende maal

‘C. Mari, ecquando te nostrum et rei publicae miserebitur?’

‘Gaius Marius, krijgt u dan ooit eens medelijden met ons en de staat?’

*19, 4
een tafereel uit de strijd tegen Sertorius in Spanje

Sagittarius cum funditore utrimque summo studio spargunt fortissime. Sed sagittam atque lapidem deorsum an sursum mittas, hoc interest: nam neutrum potest deorsum uersum recte mitti, sed sursum utrumque optime. Quare milites Metelli sauciabantur multo minus et, quod maxime opus erat, a pinnis hostis defendebant facillime.

Boogschutters en slingeraars aan beide zijden lanceren wapens met uiterste inspanning en kracht. Maar of je een pijl of steen omlaag gooit of omhoog, dat maakt veel uit. Want geen van de twee kun je goed omlaag gooien, maar omhoog gaat met beide prima. Vandaar dat de soldaten van Metellus veel minder verwondingen opliepen en, het allerbelangrijkste, de vijanden heel gemakkelijk terugdrongen van de kantelen.

*19, 5
een los woord

facies

lichaamsgestalte

BOEK 20-23
BURGEROORLOG

Over de laatste boeken van Quadrigarius waarnaar de bronnen verwijzen is niet veel bekend. Omdat het ‘verteltempo’ duidelijk steeds trager wordt ligt het voor de hand dat hij uitvoerig stilstond bij de Tweede Burgeroorlog tussen Marius en Sulla (82-81) en de periode dat Sulla in Rome alleenheerser (dictator) was (82-79). Misschien was de dood van Sulla in 79 meteen het eindpunt van het werk, maar dat is niet meer dan een vermoeden.

*21, 1
een merkwaardige formulering

enim cum partim copiis hominum adulescentium placentem sibi

want tevreden met een troependeel van jongemannen...

*21, 2
uit een speech over een vijand

‘crudiliter ille, nos misericorditer; auariter ille, nos largimur’

‘...hij wreed, wij met mededogen; hij inhalig, wij doen royaal.’

*23, 1
uit een speech van iemand die zich rechtvaardigt

'sed idcirco me fecisse, quod utrum neglegentia partim magistratum an avaritia an calamitate populi Romani evenisse dicam, nescio.'

'...maar dat ik het daarom gedaan heb; of het nu is geschied door nalatigheid van de magistraten of door hebzucht of ongeluk van het Romeinse volk, weet ik niet te zeggen.

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

Enkele fragmenten van Quadrigarius kunnen niet aan een bepaald boek worden toegewezen. Afgezien van twee niet goed bruikbare verwijzingen (over het gebruik van (com)pluria, *'verscheidene, meerdere', en de naam van een riviertje* Gargarum *in Zuid-Italië) gaat het hierbij om een vijftal losse frasen. Het tweede fragment zou eventueel nog te lokaliseren zijn in boek 6 of 7 over de Tweede Punische Oorlog, omdat Hannibal toen vergeefs probeerde de stad te veroveren.*

*inc. 1-3
uit militaire scènes

– opmars – plundering – hevige strijd

exercitu instructo pedetemtim milites ducere coepit

na opstelling van het leger begon hij de soldaten stap voor stap verder te voeren

agrum Nolanum populare coeperunt

ze begonnen het gebied van Nola te plunderen

pugna acriter commissa multis utrimque interitis

...de strijd heftig gevoerd met beiderzijds vele doden

*inc. 4
uit een aanmoedigingsspeech

‘Facite exempla eorum, ut uos cum illis congermanescere sciatur.’

‘Neemt een voorbeeld aan hen, dat men beseft dat u met hen verenigd raakt.’

*inc. 5
ongunstig terrein

pluuia imbri lutus erat multus

vanwege de regen van de bui was er veel modder

Historiën

HISTORIAE

BOEK 1
GESCHIEDENIS VANAF DE BONDGENOTENOORLOG

Sisenna's geschiedwerk beschreef uitvoerig de gebeurtenissen uit zijn eigen tijd. De eerste grote oorlog die uitvoerig aan bod kwam was de Bondgenotenoorlog (91-88), die ook wel Marsische Oorlog genoemd wordt, omdat de oostelijk van Rome woonachtige Marsi als eersten de wapens oppakten. De voorgeschiedenis vanaf de stichting van Rome is door Sisenna hooguit kort samengevat.

Enkele getuigenissen over Sisenna hebben betrekking op Aeneas en de komst van de Trojanen naar Italië. Mogelijk stammen die uit een apart werk. Een latere auteur citeert namelijk een fragment van Sisenna dat hij toeschrijft aan een werk 'Ab urbe condita' (Vanaf de stichting van de stad).

Ook wordt door auteurs soms naar Sisenna verwezen voor bepaalde antiquarische details. Een literair relevant getuigenis van Cicero vertelt dat Sisenna zijn relaas over de Bondgenotenoorlog begon met de weergave van een droom van Caecilia Metella, de dochter van Quintus Caecilius Metellus. Deze droom zou opvallend sterk met de feiten overeenstemmen, maar Sisenna betoogde niettemin uitvoerig (volgens Cicero onder invloed van een Epicureeër) dat men aan dromen geen waarde moet hechten. Vervolgens zou hij wel een reeks 'voortekens' aan het begin van de oorlog hebben opgesomd: zwetende godenbeelden, bloed, de hemel die zich opende, en stemmen over de gevaren van de oorlog. Het lijkt er dus op dat Sisenna zijn boek opende met een sterk gekleurde, enigszins epische passage. Van boek 1 zijn zo goed als geen fragmenten bewaard gebleven. De toeschrijving van de twee hier opgenomen fragmenten is onzeker.

*1, 1
begin van de Bondgenotenoorlog: Romeinen die vanuit Apulië via een stad in Samnium terugvluchten naar Rome

Nocte consumpta postero die per incertas uias Aeserniam, inde Romam protinus profugerant.

Na verloop van de nacht waren zij de volgende dag via onzekere wegen naar Isernia en vandaar direct naar Rome gevlucht.

*1, 2
een merkwaardig woord

false

valselijk

BOEK 2
BONDGENOTENOORLOG (VERVOLG)

Het tweede boek van de Historiën *belichtte vermoedelijk een vroege fase van de Bondgenotenoorlog. De vermelding van de Marsi in het bewaard gebleven fragment lijkt daarop te wijzen. (Vergelijk ook de inleiding bij boek 1.) Of het tweede fragment in boek 2 thuishoort is onzeker.*

*2, 1
oprukkende Marsi

Et Marsi propius succedunt atque ita scutis proiectis tecti saxa certatim lenta manibus coniciunt in hostes.

En de Marsi dringen naderbij en zo, door hun vooruitgestoken schilden beschermd, slingeren zij met hun handen, als om strijd, een stroom van steenbrokken richting vijand.

*2, 2
een hooggelegen plaats

Vetus atque ingens erat arbor ilex, quae circum proiectis ramis maiorem partem loci summi tegebat.

Er stond een oude, reusachtige steeneik-boom, die met zijn rondom uitgestoken takken het merendeel van de top bedekte.

BOEK 3
BONDGENOTENOORLOG (VERVOLG)

Ook in het derde boek stond de Bondgenotenoorlog centraal. Een groot aantal, meest korte fragmenten is bewaard gebleven. In het algemeen is een precieze lokalisering ervan niet of nauwelijks mogelijk. Een enkele keer bieden details toch aanknopingspunten. Zo noemt Sisenna in fragment 4 enkele namen van politici, onder wie Gaius Scribonius Curio, volkstribuun in 90, en Marcus Livius Drusus, volkstribuun in 91. Vaak echter geven zelfs concrete namen weinig houvast. Zo is de in fragment 4 genoemde Lucius Memmius niet eenduidig te identificeren, evenmin als Lucius Calpurnius Piso in fragment 42.

**3, 1*
uit een speech tegen Rome

'Nolitote mirare quam desperata uoluntate ad unam belli faciendi uiam...'

'Wees niet verbaasd met hoeveel moed der wanhoop <wij> de enige weg, namelijk oorlog beginnen...'

**3, 2*
ultieme maatregel bij een noodsituatie in Rome

Seruulum eius praemio libertatis inductum magno cum tumultu conuentum in populum produxit armatum.

(...) Diens jonge slaaf, daartoe bewogen door de belofte van vrijheid, liet hij met veel tumult voor het verzamelde volk verschijnen. Gewapend.

**3, 3-5*
politieke fragmenten

– een zwijgend figuur, misschien Gaius Scribonius Curio, volkstribuun in 90 – 'inside information' over politici uit 91-90 – een meelijwekkende verschijning in Rome

Tum subito tacuit atque metu et suspicione propriam capere non poterat quietem.

Toen zweeg hij plotseling; door angst en argwaan kon hij niet tot bestendige rust komen.

Lucium Memmium, socerum Gai Scriboni tribuni plebis, quem Marci Liui consiliarium fuisse callebant et tunc Curionis oratorem

...Lucius Memmius, schoonvader van volkstribuun Gaius Scribonius, van wie kenners wisten dat hij tot de kring rond Marcus Livius behoorde en toen Curio's spreekbuis was...

cum conplures menses barba inmissa et intonso capillo, lugubri uestitu, populum uicatim flens una cum liberis circumiret

...toen hij verscheidene maanden met een lange baard en ongeknipt haar, in rouwkledij, huilend, samen met zijn kinderen wijk voor wijk het volk langsging...

*3, 6
immoreel gedrag van een getrouwde vrouw, misschien als verraadster van een stad

mulierem missa fide ac pietate propter amoris nefarii lubidinem exstitisse

...dat er een dame is geweest die haar loyaliteit en sociale plichten liet varen vanuit persoonlijke lust: een misdadige liefdesaffaire...

*3, 7-13
uit militaire scènes (1)

– Romeinen onder druk – een succesvol veldheer – materiaal voor beleg van een stad – bezwijkende paarden – een strijder in uiterste nood – een onbenut gebleven kans (misschien uit een ingelaste redevoering) – een hinderlaag

Romanos impetu suo protelant, protelatos persecuntur

...drijven met hun aanval de Romeinen terug, achtervolgen de teruggedrevenen

omnia quae diximus loca statim potitus

nadat hij alle plaatsen die wij noemden had bemachtigd

praeterea catapultas sedecim, quattuor ballistas, uiginti plaustra scorpiis ac minoribus sagittis onusta

verder zestien katapulten, vier werpmachines, twintig karren beladen met mini-katapulten en kleine pijlen...

multi plagis aduersis icti et congenuclati Romanis praecipitatis ipsi supra uoluti in caput

vele die met wonden aan de voorzijde getroffen en door de knieën gaand hun Romeinen afwierpen en zelf over hen heenbuitelden...

atque armis de uita certatim dimicare nitebatur

...en zette zich in met wapens te strijden voor zijn leven, als om het hardst

'quod fortassean ex uoluntate sua summa cum claritudine celeriter confecisset'

'...hetgeen hij mogelijkerwijs, conform zijn eigen wil, hoogst glansrijk en vlot zou hebben voltooid'

Post uillarum macerias ac parietinas quinque cohortis in insidiis reliquit.

Achter de omheiningsmuren en ruïnes van landgoederen liet hij vijf cohorten achter in hinderlaag.

*3, 14
een onbezonnen politicus

sublatus laetitia nimia atque inpotentia conmotus animi

door overdreven vreugde buiten zichzelf, mateloos van temperament

*3, 15-21
uit militaire scènes (2)

– in afwachting van de vijand – adempauze en hernieuwde strijd – een zege in zicht (misschien uit een indirect weergegeven generaalsspeech) – terugtrekking en vlucht – vlucht naar het kamp – Galliërs in actie – ongunstig terrein

Occulte tacitique aduenientiam cohortium praestolari occipiunt.

Verborgen en in stilte beginnen zij de komst van de cohorten af te wachten.

requiescendi spatium nacti, cum densiores manipulatim resistere hostibus instituissent

...verkregen zij gelegenheid te rusten, toen zij hadden besloten in dichtere gelederen, manipel-gewijs, verzet te bieden aan de vijand

agilem dari facilemque uictoriam neque fossas aut uallum remorat<ur>um

...dat een vlugge, gemakkelijke zege binnen bereik was, en dat noch grachten noch wal hen zouden weerhouden...

Post principia paulatim recedunt atque inde cum paucis fugae se mandant.

Geleidelijk trekken ze zich terug achter de eerste linies en slaan vandaar met een paar man op de vlucht.

plerique inermi in castra perfugiunt

de meesten vluchten zonder wapens terug naar het kamp

Galli materibus aut lanceis configunt

De Galliërs doorboren met werpspiezen en lansen...

quod loca palustriaque erant et alte multifariam confossa

...omdat het terrein moerassig was en velerzijds diep met greppels doortrokken

*3, 22
oorlogstoestand in Rome (90)

senatus auctoritate saga sumunt

op gezag van de senaat trekt men de oorlogsmantel aan

*3, 23-29
uit militaire scènes (3)

– felle actie van een aanvoerder – aanval in de rug – uiteengeslagen troepen – beleg van Isernia in Samnium – begin van een slag – flitsende actie – vele gewonden

et inde ecum concitatum princeps ad hostium permittit aciem

en vandaar laat de aanvoerder zijn paard opgehitst los op de vijandelijke linie

adoriuntur auersos ut apertis lateribus

...vallen van achteren aan, zodat met open flanken...

dispalati ab signis, digressi omnes ac dissipati

afgesneden van de veldtekens, allen weg van elkaar en verstrooid...

Isdem temporibus Aesernini duplici fossa ualloque circumdati frumento adeso, quod ex areis in oppidum portatum est

In diezelfde tijd (gebeurde er iets met) de inwoners van Isernia. Zij waren omgeven door een dubbele gracht en een wal, en nadat het graan dat vanuit de ommelanden in de stad was gebracht opgegeten was,...

Postquam sonu signorum proelium magno cum clamore uirorum commissum est

Nadat de strijd toen het signaal weerklonk onder geschreeuw van mannen was begonnen...

alii saltu ac uelocitate certare

...anderen beweeglijk en snel vechten...

ad binum milium numero sauciis utrimque factis

toen aan beide zijden zo'n tweeduizend gewonden waren gevallen

*3, 30-35
uit militaire scènes (4)

– opstelling – aanval – verstrekking van slingerstenen – projectielen – manoeuvre door de Romeinse commandant Marcus Caecilius Cornutus – schade in een stad na een beleg

ac post armatos funditores ac sagittarios ponit

en achter de zwaarbewapenden stelt hij slingeraars en schutters op

sparis ac lanceis eminus peterent hostes

...zij met speren en lansen de vijand van verre bestookten...

manualis lapides dispertit, propterea quod is ager omnis eius modi telis indigebat

...deelt stenen uit om met de hand te gooien, omdat het in heel dat terrein ontbrak aan zulk werptuig

longius scorpios catapulta concitos

door een katapult afgeschoten, ver reikende projectielen

Cornutus tamen ex tempore signa constituit et sicut steterant manipulos obuerti iussit.

Cornutus liet echter ter plekke halt houden en beval de manipels zo als ze stonden een front te vormen.

dissipatis imbricum fragminibus ac testis tegularum

stukken dakgoot en dakpan-scherven her en der op de grond

**3, 36-39*
uit militaire scènes met marine

– verrassingsaanval op een vloot die op de kust is getrokken – snelle redding of indienststelling van schepen – cohorten op het strand – operatie rondom de Romein Otacilius (niet met zekerheid te identificeren)

Quibus occisis actuarias ad uiginti nauis, item complures onerarias incendunt.

Nadat zij hen hebben gedood steken zij zo'n twintig snelzeilers, en tevens meerdere vrachtschepen in brand.

Si qua celeriter solui poterat, in altum remulco retrahit.

Als er een snel losgemaakt kon worden, trekt hij hem op sleeptouw terug naar volle zee.

partem cohortium propter mare conlocat in litore

een deel van de cohorten plaatst hij vlak bij zee, op de kust

Otacilium legatum cum scaphis ac lembis

...legaat Otacilius met sloepen en bootjes

**3, 40-42*
politieke fragmenten

– volksmennerij – een onbekende politicus op wie wordt ingepraat – politiek-militaire reorganisatie

inperitum concitat uulgum

...hitst het onwetende volk op

Bassus assiduitate indulgitate uictus

Bassus, door constante aandacht en vriendelijkheid gewonnen...

Lucius Calpurnius Piso ex senati consulto duas nouas tribus

Lucius Calpurnius Piso <heeft> krachtens senaatsbesluit twee nieuwe tribus...

BOEK 4
BONDGENOTENOORLOG (SLOT), OORLOG TEGEN MITHRIDATES

De uitvoerige schildering van de Bondgenotenoorlog werd afgerond in boek 4. Ook hier is een groot aantal korte fragmenten bewaard, dat opnieuw weinig of geen mogelijkheden biedt om te worden verbonden met historische details.

Een enkel detail wijst erop dat ook de in het buitenland gevoerde Eerste Oorlog tegen Mithridates (89-85) aan de orde kwam. Zo is er in fragment 25 sprake van soldaten die 'pantsers' oftewel 'maliënkolders' dragen, een soort uitrusting dat typisch was voor het Oosten en pas in de keizertijd werd ingevoerd in het Romeinse leger.

Sisenna's oog voor landschappelijk detail blijkt onder meer uit enkele fragmenten over de welbekende stad Herculaneum, in de context van Sulla's herovering van het gebied in 89. Uiteraard moet hierbij bedacht worden dat het beschreven landschap later sterk veranderd is door de Vesuvius-uitbarsting van 79 na Chr. Sisenna beschrijft dat de stad tussen twee riviertjes ligt. Daarmee wordt vermoedelijk niet de Sarno bij Pompeii bedoeld, maar twee inmiddels verdwenen kloven die soms onder water stonden.

**4, 1*
een idyllisch landschap, misschien als contrast met verwoesting ervan door oorlogsgeweld

et partim fera uite, partim lauro et arbuto ac multa pinu ac murtetis abundant

...en deels door wilde wijnstokken, deels laurier- en aardbeibomen, veel pijnbomen en mirtestruiken weelderig begroeid...

*4, 2-8
uit militaire scènes (1)

– een onneembare belegeringsmachine – ontsnapping van een cohort – een teken aan de zijde van de opstandelingen, geleid door Gaius Papius Mutilus – nachtelijke missie – kordaat optreden van Gnaeus Pomponius (volkstribuun in 90, later commandant) – harde, ongelijke strijd – offensief met brandende projectielen

Neque porta neque ullum foramen erat qua posset eruptio fieri.

Er was geen poort, geen enkele opening waarlangs een tegenaanval mogelijk was.

Cohors passu concitato, qua murus erat interruptus, euadit.

Met snelle pas ontkomt het cohort waar de muur is onderbroken.

signum nactus a Papio, quod inter eos tolli conuenerat

...kreeg van Papius het onderling afgesproken teken

Ipsi legati concubia nocte oppido digressi iam sub hostium munitionem succedunt.

De legaten zelf zijn in het holst van de nacht uit de stad vertrokken en komen al aan bij 's vijands vestingwerk.

Denique cum uariis uoluntatibus incerta ciuitas trepidaret, Pomponius cum uelite superiorem locum insedit.

Toen de burgerij ten slotte onzeker was en wankelde doordat men verschillende dingen wilde, heeft Pomponius met lichtbewapenden een hooggelegen plek bezet.

Inermos armati, impeditos expediti sine ullo suorum uulnere cunctos interficiunt.

Gewapenden tegenover ongewapenden, gevechtsklare eenheden tegenover niet inzetbare troepen: zonder enige verwonding aan eigen zijde moorden zij allen uit.

de quibus partim malleolos, partim fasces sarmentorum incensos supra uallum frequentes

...waaruit zij deels brandpijlen en deels in brand gestoken bundels rijshout in groten getale over de wal...

*4, 9
tegenstanders na een nacht doorzakken

dum pristinum uinum apud ignem per sudorem corpore exhauserunt

...totdat zij eerdaagse wijn geheel hebben uitgezweet bij het vuur...

*4, 10-11
onderhandelingen met Gubbio (een strategisch gelegen stad nabij Perugia)

– mededeling van een Romeins gezagsdrager – nader Romeins contact met gezanten vanuit Gubbio

tum postquam apud Iguuinos ac Perusinos eius facti mentionem proiecit

nadat hij toen bij Gubbio en Perugia van deze situatie gewag had gemaakt...

Itaque postero die legatos Iguuium redeuntis apiscitur.

En zo haalt hij de volgende dag de legaten in op hun terugweg naar Gubbio.

*4, 12-13
technisch-politieke kwesties

– een conflict in Rome over een stemprocedure (misschien in een historische terugblik) – over een wetsvoorstel

Idemque perseuerauerunt uti lex perueniret ad quaestorem, ac iudices quos uellent instituerent praefestinatim et cupide.

Diezelfde mensen hielden eraan vast dat de wet bij de questor zou komen, en dat zij met absolute prioriteit en enthousiast rechters naar keuze zouden aanstellen.

cistasque quae erant legum ferendarum gratia positae deiecerant

...en hadden zij de stemurnen, die ter stemming over de wetsvoorstellen waren klaargezet, omgegooid

*4, 14-15
politieke besluiten over burgerrecht

– voor Todi (een stad ten zuiden van Perugia) – voor soldaten uit steden die Rome trouw waren gebleven

tamen Tudertibus senati consulto et populi iusso dat ciuitatem

...geeft hij toch de inwoners van Todi, krachtens senaatsbesluit en opdracht van het volk, het burgerrecht

milites, ut lex Calpurnia concesserat, uirtutis ergo ciuitate donari

...dat de soldaten, zoals de Calpurnische wet dat had toegestaan, omwille van hun moed het burgerrecht wordt gegeven...

*4, 16
stilte (in een vergadering of voorafgaand aan een duel)

silentium oritur

een stilzwijgen rijst

*4, 17-18
gebrekkige discipline in het Romeinse leger

– een muiter zonder berouw tegenover consul Lucius Porcius Cato (kleinzoon van Cato de Oude) (89) – omzichtige benadering van de manschappen

Gaius Titinius quidam, cui minus proprietas mentis ab natura tradita uideretur, primo ante testudinem constitit, deinde aput consulem causam atque excusationem praeferre coepit.

Een zekere Gaius Titinius, die van nature geestelijk minder goed leek te zijn toegerust, ging eerst voor het schilddak staan, en begon vervolgens bij de consul zijn zaak te bepleiten en zich te rechtvaardigen.

de uirtute eorum accusanda proloqui supersederunt

...lieten kritiek vooraf op hun moed achterwege

*4, 19-24
uit militaire scènes (2)

– troepen in een stad teruggedreven – aarzelende leiders of onderhandelaars – verstoring door Galliërs – grote, luidruchtige actie van Galliërs – een geïntimideerde menigte – Gallische barricadenbouwers

submoti et intra moenia coacti

verdrongen, binnen de muren samengedrukt

his tum iniectus <est leuis scrupulus> et quaedam dubitatio

hen <is> toen <een lichte reserve> bekropen en een bepaalde aarzeling

Galli materibus aut lanceis tamen medium perturbant agmen.

Toch weten Galliërs met werpspiezen en lansen het midden van de colonne te ontregelen.

Galli contra magno cum molimento ac perpetuo sonu procedunt.

De Galliërs daarentegen gaan met machtige moeite en onafgebroken gedruis voorwaarts.

terrore perturbatam multitudinem subigunt

...onderwerpen de door schrik onthutste massa

inpedimentum conlocant omne, construunt carros et sarraca crebra disponunt

...leggen alle legerbagage bijeen, stapelen wagens op, parkeren karretjes her en der

*4, 25
uit een strijdtafereel in het Oosten, mogelijk in de Eerste Oorlog tegen Mithridates

acustodiae in muro statuuntur cataphractarum

op de muur worden wachtposten van geharnaste pantserde soldaten opgesteld

*4, 26-28
uit militaire scènes met marine

– een geïmproviseerde vloot voor transport – schepenmacht van rovers of piraten – bescherming van schepen tegen aanvallen met vuur

prores actuariae, trabes grandes ac phaseli primo

snelzeil-vaartuigen, grote schuiten en passagiersbootjes eerst...

nauisque triginta biremis, totidem muoparonas

dertig tweeriemers, even zovele kapers-galeien

Puppis aceto madefactis centonibus integuntur, quos supra perpetua ac laxe suspensa cilicia obtenduntur.

De achterstevens worden bedekt met lappendekens gedrenkt in azijn; daar bovenop komen dan brede, losjes opgehangen geitenharen dekens.

*4, 29
uit een rede van een samenzweerder

'Nam clandestina crebritudine transigi, aput notos cogitata dici decet, non explanari.'

'Want het is passend heimelijke dingen compact door te nemen, en bij mensen die je kent je overwegingen uit te spreken, niet erover uit te weiden.'

*4, 30-35
uit militaire scènes (3)

– verwoestingen rondom Nuceria, misschien door Sulla – verwoestingen nabij een stad – hernieuwde, heftige strijd van twee kanten – aanval op een stadspoort – dood van de Marsische leider Quintus Poppaedius Silo – actie bij een rivier

Protinus agros populabundus ad Nuceriam conuertit.

Direct plunderde hij de akkers en keerde naar Nuceria.

Populabundus agros ad oppidum peruenit.

Door plundering van de akkers bereikte hij de stad.

Vltro citroque integrant in oppido caedem.

Over en weer hervat men in de stad het moorden.

funis expediunt, claustra foris inposita periclitantur

ze maken de touwen los, beproeven de grendels op de poort

Popedius opinione frustrata

Poppaedius, bedrogen uitgekomen...

et prope mediam ad finem ripae peruenerant

...en waren bijna midden op de oeverrand gekomen...

*4, 36-38
Sulla's herovering van Herculaneum en Pompeii (89)

– ligging van Herculaneum – Sulla's oversteek van een riviertje bij de stad (vergelijk de inleiding op boek 4) – angst van een lokale leider vanwege de lage stadsmuren van Herculaneum

quod oppidum tumulo in excelso loco propter mare paruis moenibus inter duas fluuias infra Vesuuium conlocatum

...een stad hoog op een heuvel nabij zee, met kleine muren, tussen twee riviertjes aan de voet van de Vesuvius gelegen...

transgressus fluuiam quae secundum Herculaneum ad mare pertinebat

...stak hij het riviertje over dat achter Herculaneum tot aan zee loopt

formidine oppressus, quod humilem caementis instructum oppidi murum sciebat

....bedrukt door angst, omdat hij wist dat de stadsmuur laag was en bestond uit stukken natuursteen...

*4, 39-40
andere steden

– Sulla's aanval op van Aeculanum (Mirabella Eclano) in Campanië (de stad werd veroverd en geplunderd) – een decadente stad

Castra de planitie conuertit in montes, ut secreto per calles protinus procedundo posset intra fines Aeculanorum peruenire.

Hij verplaatste het kamp van de vlakte naar de bergen, om heimelijk via bergpaden voort te gaan en zo het gebied van Aeculanum te bereiken.

profuse atque abunde semper usi magnum pondus auri argentique

...die rijkelijk en overvloedig steeds een groot gewicht aan goud en zilver gebruikten...

*4, 41-42
een religieus ritueel

– 'heilig voorjaar' (een oud zoenritueel in tijden van grote nood, waarbij onder meer de oogst van een heel seizoen aan een God werd gewijd) – uitleg van het begrip

Quondam Sabini feruntur uouisse, si res conmunis melioribus locis constitisset, se uer sacrum facturos.

Ooit zouden de Sabijnen een eed hebben afgelegd: als hun gemeenschap er beter voorstond en stabiel was, zouden zij een 'heilig voorjaar' houden.

quo uoto damnati fetum omnem dicuntur eius anni statim consecrare

en door die gelofte gebonden wijden zij, naar men zegt, direct heel de opbrengst van dat jaar

*4, 43-46
politieke fragmenten

– een overweging – kranig optreden van een oude man, mogelijk de verschijning in de rechtszaal van de hoogbejaarde politicus Marcus Aemilius Scaurus (89) – gekonkel en complotten – schending van oude verdragen

quid in rem publicam suam maxume conducere uideretur

...wat voor zijn staat het nuttigste leek te zijn

neque aetatis granditatem neque ea merita neque ordinis honestatem aut dignitatem sibi esse excusationi

...dat noch zijn hoge leeftijd noch zijn verdiensten, noch de eer of het aanzien van zijn stand hem tot excuus dienden...

eos qui hoc malum publicum clandestinis consiliis conparauerunt

...hen die dit kwaad voor de gemeenschap hebben berokkend middels geheime beraadslagingen

qui tamen quibus litibus foedera maiorum suum dissoluta

...die niettemin via de twisten waardoor de verdragen hunner voorvaderen ongedaan <waren gemaakt>...

*4, 47-49
retorische citaten

– uit een rede in de senaat over antisenatoriale krachten – een ander fragment, misschien uit dezelfde rede – uit een andere rede, over steun aan trouwe bondgenoten (misschien Galliërs uit de Po-vlakte)

'Ego illos malos et audaces semper enixim contra fortunas atque honores huius ordinis omnia fecisse ac dixisse sentio.'

'Persoonlijk ben ik van mening dat die slechte, doldrieste lieden zich altijd uit alle macht in woord en daad hebben gericht tegen het bezit en de ereambten van deze stand.'

‘Quoniam neque mea nex neque intercessio posse uidetur illorum dementem reprimere audaciam’

‘Aangezien noch mijn gewelddadige dood noch een veto hun waanzinnige driestheid de kop in lijkt te kunnen drukken...’

‘Armis, equis, conmeatibus nos magis iuuerunt exleges, et minus honore dignos putabitis?’

‘Met wapens, paarden en proviand hebben zij ons meer steun geboden toen zij nog buiten onze rechtssfeer stonden, en u meent dat zij minder eer verdienen?’

**4, 50-56*
uit militaire scènes (4)

– manoeuvre in de slaglinie – zicht op de vijand – vrijmaken van de wegen – voorbereiding voor de strijd – wapengedruis – van lansen naar zwaarden – actie van infanteristen

Armati dextera ducti <magis> magisque in latitudinem discedunt.

De gewapenden die op de rechterflank zijn aangevoerd verspreiden zich meer en meer in de breedte.

Multitudinem procul hostium constare uiderunt.

In de verte zagen zij een massa vijanden halt houden.

Impedimentum omne de cunctis itineribus amoliuntur.

Alle legerbagage verwijderen zij van alle wegen.

Exercitum dispertiunt, ad confligendum se componunt.

Ze delen het leger in, stellen zich op voor het gevecht.

Conglobati et conlecti concrepant armis.

Aaneengebald, aaneengeschaard dreunen zij met wapens.

Iaculis celeriter consumptis ad gladios certationem reuocauerunt.

Nadat de werpspiezen snel op waren geraakt, riepen zij de strijd terug naar het zwaard.

Agmen perturbatum pedites insinuant ac loco conmouent.

Infanteristen dringen de verstoorde marscolonne binnen en slaan die van haar plaats.

**4, 57-63*
uit militaire scènes (5)

– cavalerie op de vlucht gejaagd – troepenbeweging van de Romeinen – Romeinen die hun kamp ruimen – staken van de strijd – spannen van katapulten – verschillende typen geschut – zware katapulten voor projectielen van ruim 25 kilo

Duae cohortes subsidio procedunt atque equites protelant.

Twee cohorten komen ter ondersteuning voorwaarts en drijven de ruiters terug.

Praetor festinatim de castellis ad castra maxima peditis conducit.

De pretor voert de infanteristen ijlings vanaf de bolwerken naar het grote kamp.

Denique exinanitis castris Romani, qui clauso se loco potuerunt expedire

Toen het kamp ten slotte was geruimd, <zijn> de Romeinen, die zich uit de benarde positie hadden kunnen bevrijden...

ab armis recedere, praesidia de locis deducere

de wapens neerleggen, wachters van hun posten halen...

simul et tormenta contenduntur

...worden tegelijk ook katapulten gespannen

periclitantur tormenta ac tela multaque genera machinamentorum

...beproeven katapulten en werptuigen en allerlei soorten machines

ballistas quoque talentarias

vier werpmachines voor projectielen die een talent wegen

*4, 64
plotseling woelige zee

Subito mare persubhorrescere caecosque fluctus in se prouoluere leniter occepit.

Ineens begon de zee van onderaf te verruigen en schuimloze, grote golven langzaam op elkaar te laten rollen.

*4, 65-68
uit militaire scènes (6): vier details uit een belegering

quod hostem non dubitatim cum pluteis ac scalis iter facere cernebat

...omdat hij de vijand zonder schroom met aanvalsschermen en ladders voort zag maken...

Tum in muro uirile ac muliebre secus populi multitudine omni conlocata

Toen, met op de muren heel de massa mensen, mannen en vrouwen, geplaatst...

Falces iniectas conminuunt, pluteos propius conlocatos harpagis deiciunt.

Opgegooide muurhaken hakken ze klein, nabij geplaatste aanvalsschermen halen ze neer met stanghaken.

multi praemissis armis ex summo se permitterent

...velen eerst hun wapens neergooiden en zich dan vanuit de hoogte lieten zakken...

**4, 69-71*
drie retorische fragmenten

– uit een pathetische aanspreking over een onwaardige actie (misschien met krijgsgevangen soldaten) – aansporing de wapens neer te leggen (indirecte of vrije indirecte rede) – uit een toespraak ter rechtvaardiging van een maatregel of besluit

'Innoxios trementibus artubus repente extrahis atque in labro summo fluminis, caelo albente'

'Onschuldigen met trillende ledematen haal jij er plotseling uit, en boven op de lip van de rivier, bij vale hemel...'

egregias et longe praestantis ac timendas adversariorum opes esse

voortreffelijk en veruit superieur en vreeswekkend waren de troepen van de tegenstanders...

'id me neque metu neque calamitatis necessitudine inductum facere'

'dat ik dit noch uit angst noch gedwongen door ongeluk doe...'

**4, 72*
een verwijzing naar de filosofie van Epicurus

utrumne diui cultu erga se mortalium laetiscant an superna agentes humana neglegant

...of de goden plezier hebben in hun verering door mensen, dan wel zich met hemelse dingen bezighouden en zich niet inlaten met menselijke zaken...

**4, 73*
een ongunstig voorteken

iumenta, pecuda locis trepidare conpluribus

lastdieren en kleinvee in onrust op meerdere plaatsen

**4, 74*
na een Romeinse zege (89)

Victoribus propriae spem, uictis adversae fortunae maiorem formidinem obiecit.

De overwinnaars gaf dit grotere hoop op bestendige voorspoed, de verliezers grotere angst voor tegenspoed.

BOEK 6
SULLA'S MARS OP ROME, OORLOG TEGEN MITHRIDATES (VERVOLG)

Als consul Sulla zich voorbereidt op een veldtocht naar Griekenland tegen Mithridates, wordt hem door een volkstribuun het commando ontnomen. Erger nog: het commando gaat naar zijn tegenstander Marius. Sulla accepteert dit niet en trekt met zijn troepen naar Rome om het besluit ongedaan te laten maken. Marius moet inderhaast vluchten. Vanaf de monding van de Liri (Garigliano) bij Minturno (tussen Rome en Napels) gaat hij via Ischia en Sicilië richting Africa. Zijn aanhangers in Rome worden vermoord, en Sulla krijgt opnieuw het commando tegen Mithridates. Sulla steekt over naar Griekenland en houdt daar vreselijk huis. (Het zou nog tot 84 duren voor er vrede werd gesloten.)

Intussen komt in Rome Sulla's tegenstander Lucius Cornelius Cinna aan de macht. De in Italië aanwezige consul Gnaeus Pompeius Strabo levert strijd tegen hem in Rome, maar gooit het al snel met hem op een akkoord.

Deze woelige gebeurtenissen uit de jaren 88 en 87 staan centraal in de bewaarde fragmenten van boek 6. Het relatief langzame verteltempo van Sisenna (veel tekst over weinig tijd) lijkt dus ook hier kenmerkend voor zijn werk.

Het derde fragment laat zien dat Sisenna duidelijk nadacht over de compositie van zijn werk. Waar hij de Bondgenotenoorlog vrij gemakkelijk had kunnen weergeven door een zekere eenheid in tijd en plaats, en door een soort natuurlijke versnippering van strijdtaferelen in afzonderlijke steden, gold dat voor de jaren 88-87 niet. Hier moest de historicus zowel gebeurtenissen in Italië weergeven als in het verre Griekenland. Kennelijk koos hij daarbij voor een annalistisch principe: steeds een jaar tegelijk, maar schoof hij daarbinnen met de

stof om zinvolle, aaneengesloten eenheden te krijgen. Volgens dit principe zouden ook veel latere auteurs, zoals Tacitus, te werk gaan.

*Diezelfde Tacitus verwijst in een fraai getuigenis (*Historiën *3, 51) mogelijk naar Sisenna's zesde boek. Het gaat daarbij om een gruwelijk burgeroorlogtafereel uit 87, in de context van de gevechten tussen Gnaeus Pompeius Strabo en Cinna bij de Janiculum (een van de heuvels van Rome, westelijk van de Tiber): 'In de strijd tegen Cinna bij de Janiculum heeft een soldaat van Pompeius zijn eigen broer omgebracht en vervolgens, na besef van zijn wandaad, zichzelf, zo vertelt Sisenna. Zo veel scherper voelden onze voorvaders zowel de roem van goede daden als wroeging over immoreel gedrag.'*

**6, 1*
Marius' vlucht na Sulla's inname van Rome

Marius ostio Liris euehitur adque Aenariam suos continuatur.

Marius vaart de Liri-monding uit en sluit zich bij Ischia bij zijn mensen aan.

**6, 2*
een hinderlaag

quam maxime celatim poterat in insidiis suos disponit

zo steels als hij kon legt hij zijn mannen in hinderlaag

*6, 3
programmatische uitspraak

Nos una aestate in Asia et Graecia gesta litteris idcirco continentia mandauimus, ne uellicatim aut saltuatim scribendo lectorum animos impediremus.

Ik heb de gebeurtenissen van één zomer in Asia en Griekenland in mijn tekst aaneengesloten behandeld. Door pluksgewijs of sprongsgewijs schrijven zou ik het mijn lezers anders moeilijk maken.

*6, 4
anti-Romeins sentiment, misschien uit een brief of rede van Mithridates

Romanos inferendae pernicii causa uenisse

...<dat> de Romeinen waren gekomen om verderf te zaaien...

BOEK 9

Omdat van de boeken 7 en 8 niets bewaard is, valt niet vast te stellen wat het thema van boek 9 is. Het bewaarde fragmentje zou eventueel kunnen verwijzen naar een gebeurtenis uit 84: blikseminslag verhinderde toen de verkiezing van een nieuwe consul na de dood van Cinna.

*9, 1
dreigende lucht

caelum caligine stat

...staat de hemel in duisternis...

BOEK 12

**12, 1*
een militair teken

procul sibilu significare consuli coepit

...begon de consul van verre door fluiten een teken te geven

BOEK 22
DICTATUUR VAN SULLA (82)

Blijkens het bewaarde fragment speelden de gebeurtenissen in Rome in 82 de hoofdrol in boek 22. De aanstelling van Sulla als 'dictator' (alleenheerser) maakte tijdelijk een einde aan de burgeroorlogen die Rome teisterden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel steden de nieuwe ontwikkeling toejuichten.

**22, 1*
enthousiasme

Multi populi, plurimae contiones dictaturam omnibus animis et studiis suffragauerunt.

Vele stammen en de meeste groepen mensen steunden de dictatuur van ganser harte en met nadruk.

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

Ook van Sisenna zijn er ten slotte enkele fragmenten die zich niet nader laten plaatsen in zijn werk. Het gaat om een aantal onbestemde wendingen en een groepje losse woorden die soms afwijkend Latijn vormen (bijvoorbeeld patres familiarum *in plaats van het normale* patres familias*, of* mediterrea *in plaats van* mediterranea.

**inc. 1-3*
uit militaire scènes

– verspreide troepen – terreinwinst – een gruwelijke dood

tanto plures passim dispalantur

in des te groter getale zwermen ze overal rond

hostis loca superiora potiti

nadat de vijand de hoger gelegen plaatsen had bemachtigd...

uitam cum dolore et insigni cruciatu carnificatus amisit

...verloor hij onder pijnen en in ongekende foltering afgeslacht het leven

**inc. 4*
een politiek fragment

simul et senati consultis clarissimis amplificati

tegelijk (hebben) zij, door schitterende senaatsbesluiten verheerlijkt...

**inc. 5*
de dood van Aeneas (misschien uit een ander werk dan de Historiën*)*

Iuxtim Numicium flumen obtruncatur <Aeneas>

Nabij de rivier Numicius wordt <Aeneas> afgemaakt

**inc. 6*
een zoutmoeras, misschien bij Eleusis in Attica

Sic in eam paludem multi piscium salliendorum causa nauibus semionustis commeant.

Zo varen velen dat moeras in en uit op halfbeladen schepen, ter inzouting van vissen.

**inc. 7-10*
losse woorden

cursim
properatim
celatim
uellicatim
saltuatim

stormenderwijs
ijlings
steels
pluksgewijs
sprongsgewijs

patres familiarum

familiehoofden

Mediterream

Middellandse (Zee)

die

aan de dag

NAWOORD

Evenals de vorige delen van de *Bibliotheca Latina Archaica* is deze uitgave een fragmentenverzameling. De teksten van Quadrigarius en Sisenna zijn al in de klassieke Romeinse periode niet meer allemaal integraal overgeschreven. Zo zijn ze geleidelijk verwaarloosd en ten slotte geheel verloren gegaan. Wat rest zijn losse stukjes tekst die geciteerd worden door latere auteurs, vaak vanwege een taalkundige of historische bijzonderheid.

Onderzoekers hebben de fragmenten bij elkaar gezocht en geordend. Dat lukt bij chronologisch opgezette, historiografische werken uiteraard gemakkelijker dan bij bepaalde andere teksten.

Voor de fragmentarisch bewaarde werken van Quadrigarius en Sisenna heb ik als basistekst aangehouden: *Die frühen römischen Historiker*, Band II*: Von Coelius Antipater bis Pomponius Attius*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Hans Beck und Uwe Walter, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004, 109-167 en 241-313. De Latijnse tekst en de interpretatie van de teksten in deze uitgave volgt in principe deze uitgave. Daarnaast heb ik gebruikgemaakt van de 'concurrerende' Franse uitgave van Chassignet: *L'annalistique Romaine*, tome 3*: L'annalistique récente: L'autobiographie politique (fragments)*, texte établi et traduit par Martine Chassignet, Paris 2004.

Een grote, nieuwe Engelse uitgave van de vroege Romeinse historici, een project geleid door Tim Cornell, is nog in voorbereiding. Deze uitgave kon ik dus niet in dit boek betrekken. Dat geldt ook voor een aangekondigde Italiaanse

uitgave van Sisenna door Alessandro Perutelli; een aantal van diens geleerde beschouwingen over Sisenna zijn al wel beschikbaar in een monografie (*Prolegomeni a Sisenna*, Pisa 2004). Een eveneens Italiaanse editie van Quadrigarius door Sonia Laconi (Roma 2005) bleek weinig toegevoegde waarde te hebben voor deze uitgave.

De uitgave van Beck en Walter hanteerde ik ook als model voor de volgorde van de fragmenten. De volgorde in de uitgave van Chassignet is overigens identiek daaraan. Wel heb ik een aantal uitzonderingen gemaakt. Evenals in eerdere delen van de *Bibliotheca Latina Archaica* heb ik ernaar gestreefd fragmenten waar mogelijk te bundelen tot zinvolle groepjes. Bij Quadrigarius en vooral bij Sisenna laten zich veel fragmenten ordenen en beschrijven als elementen 'uit militaire scènes'. Om onnodige versnippering tegen te gaan heb ik zulke fragmenten zo veel mogelijk geformeerd in groepjes van maximaal zeven. Daardoor moest ik soms een iets afwijkende volgorde aanhouden. Via de Omnummertabel kan de belangstellende lezer snel zien waar ik heb ingegrepen. De volgorde in de modeledities is overigens lang niet overal dwingend en logisch.

Evenals in eerdere delen van de *Bibliotheca Latina Archaica* zijn in principe alleen fragmenten opgenomen die identificeerbare, originele woorden van de auteur bevatten. Een aantal 'getuigenissen' (*testimonia*) die slechts indirect naar authentieke woorden verwijzen zijn daarom niet als teksten opgenomen. Wel is de belangrijkste informatie daaruit in de inleidingen op de afzonderlijke boeken verwerkt.

De fragmenten zijn per auteur en per boek genummerd. Helaas bleek het daardoor nodig een nieuwe, voor deze uitgave functionele telling in te voeren. De Omnummertabel verwijst naar de edities van Beck en Walter, en die van Chassignet; via die edities kan eenvoudig de nummering van weer oudere edities (zoals die van Peter) worden opgezocht.

Voor alle Latijnse teksten geldt dat de spelling en lay-out

zijn aangepast en geüniformeerd. Zo wordt systematisch 'u' en 'V' geschreven (in plaats van 'u' en 'v', respectievelijk 'U' en 'V'; het Latijn uit de Oudheid kent geen onderscheid tussen 'u' en 'v') en is het overvloedig kommagebruik uit de teksten van de Duitse tekstbezorgers teruggebracht.

Hoewel alle teksten proza zijn, is vaak niet met zekerheid uit te maken of de bewaarde frasen complete zinnen betreffen. Om aan deze onduidelijkheid recht te doen en om zulke fragmenten meer 'lucht' te geven is in die gevallen afgezien van het gebruik van hoofdletters aan het begin van zinnen, tenzij bij namen, en van het gebruik van de enkele punt ter afsluiting ervan. Alleen fragmenten die in lengte en syntaxis kunnen gelden als volwaardige Latijnse zinnen zijn ook als zinnen afgedrukt (dus met hoofdletter en punt).

Verder ben ik in de vertaling royaal geweest met aanloop- en uitlooppuntjes wanneer fragmenten incompleet zijn. Plaatsen die de uitgevers markeren met het aloude filologenteken † om onherstelbare tekstcorruptie aan te geven heb ik in de vertaling zo veel mogelijk toch geprobeerd weer te geven. Tekst tussen driehoekige haakjes <...> betreft aanvullingen.

Ter verduidelijking van de interpretatie is aan het begin van elk fragment een korte, cursief gezette omschrijving toegevoegd. In het geval van een bundeling van fragmenten is dat eerst een korte omschrijving voor het geheel, na een witregel gevolgd door detailomschrijvingen van elk van de navolgende fragmenten (tenzij bij losse woorden en frasen). In veel gevallen is die informatie gebaseerd op expliciete mededelingen in de antieke bronnen die de fragmenten citeren. Beck en Walter geven vaak een of meerdere theorieën uit de secundaire literatuur over de historische plaatsing en duiding van een bepaald fragment. Daarbij voegen zij zelf vaak relativerende of sceptische opmerkingen. In gevallen waar de toeschrijvingen inderdaad niet meer dan speculatief zijn, heb ik ze zonder meer achterwege gelaten. Veel fragmenten

laten domweg geen enkele nadere historische precisering toe. In mijn ogen bepaalt dat voor een groot deel hun charme en aantrekkingskracht. Graag dank ik Olivier Hekster voor het meelezen van de inleidende teksten bij alle fragmenten.

Afgezien van de inhoudelijke opmerkingen per fragment heb ik geprobeerd de teksten literair zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen. Dat betekent voor mij vooral dat ze waar mogelijk voor zichzelf moeten spreken. Zo heb ik ervan afgezien om de context te geven waarbinnen elk fragment door antieke grammatici of andere auteurs is geciteerd. In strikt wetenschappelijke edities geldt het tegenwoordig juist als heilige wet om die context erbij te geven. Het nadeel is dat de authentieke Latijnse fragmenten zo al gauw dreigen te worden ondergesneeuwd door secundair materiaal, zoals in veel uitgaven (zelfs die van Beck en Walter) gebeurt. Om dezelfde reden heb ik afgezien van uitvoerige annotatie. Vaak kon ik in de inleidende omschrijvingen ook enige achtergrondinformatie over fragmenten kwijt.

Om ook iets meer van de structuur te kunnen tonen is aan het begin van elk boek een overzicht opgenomen van de oorspronkelijke inhoud en structuur, voor zover hierover duidelijkheid bestaat op grond van de bewaarde fragmenten en de aanwijzingen van antieke auteurs, in combinatie met de algemene chronologie van de Romeinse geschiedenis.

Quadrigarius en Sisenna zijn niet eerder in het Nederlands verzameld en vertaald. De hier geboden Nederlandse vertaling is uiteraard in proza. Ik heb beoogd de originelen waar mogelijk op de voet te volgen en tevens enig recht te doen aan de archaïsche kleur ervan. Tegelijk heb ik omwille van de leesbaarheid gekozen voor een tamelijk neutraal en soepel lopend Nederlands. Veel aandacht heb ik besteed aan het respecteren van de woordvolgorde, voor zover die betekenisdragend lijkt. Griekse woorden zijn doorgaans weergegeven in het Engels, ter wille van het tweetalige effect.

Wie meer wil lezen over Quadrigarius en Sisenna heeft maar weinig keus. Goede studies zijn nog altijd schaars. Afgezien van toelichtingen in de eerder genoemde edities noem ik nog: Gary Forsythe, 'Claudius Quadrigarius and Livy's second pentad', in: John Marincola, *A companion to Greek and Roman historiography,* Vol. II, Malden MA / Oxford 2007, 391-396 en Elizabeth Rawson, 'L. Cornelius Sisenna and the early first century B.C.,' *Classical Quarterly* 29, 1979, 327-346. Verder: Wilhelm Kierdorf, *Römische Geschichtsschreibung der republikanischen Zeit,* Heidelberg 2003.

Met deze uitgave van Quadrigarius en Sisenna wordt de *Bibliotheca Latina Archaica* afgesloten. Bijna vijf jaar heb ik met veel plezier gewerkt aan uitgaven van fragmentarische literaire teksten uit de archaïsche Romeinse literatuur. Ik ben blij dat de reeks bekroond wordt met een waardig laatste deel, dat de fantasie van lezers kan stimuleren met onverwacht frisse en beeldende taal.

Jammer genoeg is het werk aan deze fragmentarische, inspirerende teksten voor mij nu voorbij. Misschien komt er toch ooit een vervolg op de reeks. Een aanleiding daartoe zou kunnen zijn als er een bijzondere tekstvondst wordt gedaan. Geheel uitgesloten is dat gelukkig niet: er zijn nog tal van onontcijferde papyri uit Herculaneum, waarop vrijwel zeker ook archaïsche auteurs vertegenwoordigd zijn.

Bij het maken van dit boek heb ik als steeds de volledige steun en belangstelling ervaren van Ivo Gay en Zsuzsó Pennings van uitgeverij Voltaire. Ik ben hun buitengewoon erkentelijk voor de zorgen waarmee zij de hele *Bibliotheca Latina Archaica* hebben omringd. Heel speciaal prijs ik de ruimhartigheid waarmee zij ook dit laatste deel in boekvorm hebben willen uitgeven. Studio Hanengeschrei stond vanaf het begin garant voor een fraaie, royale vormgeving van de teksten.

Dat deze boekuitgaven nog mogelijk zijn gebleken in het Nederland van de eenentwintigste eeuw stemt mij dankbaar en gelukkig.

Vincent Hunink

OMNUMMERTABEL

QUADRIGARIUS

deze editie	FRH 14 / Chassignet	deze editie	FRH 14 / Chassignet
1, 1	1	1, 26	29
1, 2	2	1, 27	30
1, 3	3	1, 28	31
1, 4	4	1, 29	32
1, 5	5	1, 30	33
1, 6	6		
1, 7	7	2, 1	35
1, 8	8	2, 2	36
1, 9	9	2, 3	37
1, 10	10b	2, 4	38
1, 11	11	2, 5	39
1, 12	12		
1, 13	13	3, 1	40b
1, 14	15	3, 2	42
1, 15	16	3, 3	43
1, 16	17	3, 4	44
1, 17	19	3, 5	45
1, 18	20	3, 6	46
1, 19	22	3, 7	47
1, 20	23	3, 8	48
1, 21	24		
1, 22	25	4, 1	49
1, 23	26	4, 2	50
1, 24	27	4, 3	51
1, 25	28		

deze editie	FRH 14 / Chassignet
5, 1	53
5, 2	54
6, 1	55
6, 2	56
6, 3	58
6, 4	59
6, 5	60
7, 1	61
8, 1	71
8,2	72
8, 3	73
9, 1	74
9, 2	75
9, 3	76
13, 1	77

deze editie	FRH 14 / Chassignet
15, 1	78
16, 1	79
18, 1	80
19, 1	82b
19, 2	83
19, 3	84
19, 4	86
19, 5	87
21, 1	88
21, 2	89
23, 1	90
inc. 1	93
inc. 2	96
inc. 3	97
inc. 4	94
inc. 5	95

SISENNA

deze editie	FRH 16 / Chassignet
1, 1	6
1, 2	7
2, 1	8
2, 2	9
3, 1	10
3, 2	12
3, 3	13
3, 4	14
3, 5	15
3, 6	17
3, 7	16
3, 8	18
3, 9	19
3, 10	20
3, 11	21
3, 12	22
3, 13	23
3, 14	25
3, 15	24
3, 16	26
3, 17	27
3, 18	28
3, 19	29
3, 20	30
3, 21	31
3, 22	33
3, 23	34
3, 24	35
3, 25	36
3, 26	37
3, 27	38
3, 28	39
3, 29	40
3, 30	41
3, 31	42
3, 32	43
3, 33	44
3, 34	45
3, 35	46
3, 36	47
3, 37	48
3, 38	49
3, 39	50
3, 40	51
3, 41	52
3, 42	53
4, 1	54
4, 2	55
4, 3	56
4, 4	57
4, 5	59
4, 6	63
4, 7	66
4, 8	68
4, 9	58
4, 10	60

deze editie	FRH 16 / Chassignet	deze editie	FRH 16 / Chassignet
4, 11	61	4, 43	95
4, 12	11	4, 44	97
4, 13	62	4, 45	98
4, 14	64	4, 46	99
4, 15	65	4, 47	96
4, 16	74	4, 48	100
4, 17	70	4, 49	101
4, 18	67	4, 50	102
4, 19	69	4, 51	103
4, 20	71	4, 52	104
4, 21	72	4, 53	105
4, 22	73	4, 54	106
4, 23	75	4, 55	107
4, 24	76	4, 56	108
4, 25	77	4, 57	109
4, 26	78	4, 58	110
4, 27	79	4, 59	111
4, 28	80	4, 60	112
4, 29	81	4, 61	113
4, 30	82	4, 62	114
4, 31	83	4, 63	115
4, 32	88	4, 64	120
4, 33	90	4, 65	116
4, 34	93	4, 66	117
4, 35	94	4, 67	118
4, 36	84	4, 68	119
4, 37	85	4, 69	121
4, 38	86	4, 70	122
4, 39	87	4, 71	126
4, 40	89	4, 72	123
4, 41	91	4, 73	124
4, 42	92	4, 74	125

deze editie	FRH 16 / Chassignet	deze editie	FRH 16 / Chassignet
6, 1	127	inc. 1	135
6, 2	128	inc. 2	137
6, 3	129	inc. 3	140
6, 4	130	inc. 4	136
		inc. 5	3
9, 1	132	inc. 6	141
		inc. 7	139
12, 1	133	inc. 8	142
		inc. 9	143
22, 1	134	inc. 10	144

FRH = *Die frühen römischen Historiker,* Band II*: Von Coelius Antipater bis Pomponius Attius*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Hans Beck und Uwe Walter, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004, 109-167 en 241-313.

Chassignet = *L'annalistique Romaine,* tome 3*: L'annalistique récente: L'autobiographie politique (fragments)*, texte établi et traduit par Martine Chassignet, Paris 2004.

inc. = *incertum* ('onzeker', niet plaatsbaar fragment).

BIBLIOTHECA LATINA ARCHAICA

Ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink

I *Muzen, bezing mij. Rome's oudste heldendichten*
Livius Andronicus, *Odyssee*
Gnaeus Naevius, *De Punische Oorlog*
ISBN 978 90 5848 027 9

II Quintus Ennius, *Annalen*
ISBN 978 90 5848 073 6

III Andronicus, Naevius, Ennius, Accius, Pacuvius,
Woeste mensenharten. De eerste tragedies uit Rome
ISBN 978 90 5848 075 0

IV Lucilius, *Alles holt nu achteruit! Satiren*
ISBN 978 90 5848 083 5

V Cato, *Tegen het moreel verval. Verzamelde proza-fragmenten*
ISBN 978 90 5848 094 1

VI Claudius Quadrigarius, Cornelius Sisenna,
De schoonheid van strijd. Verzamelde prozafragmenten
ISBN 978 90 5848 095 8

www.uitgeverij-voltaire.nl
www.vincenthunink.nl